

રાજેન્દ્ર શાહ

(જન્મ: 28-1-1913, અવસાન: 10-1-2010)

રાજેન્દ્ર કેશવલાલ શાહ કપડવંજના વતની હતા. ‘ધ્વનિ’, ‘આંદોલન’, ‘ઉદ્દગીતિ’, ‘શાંત કોલાહલ’, ‘મધ્યમા’, ‘વિષાદનો સાદ’, વગેરે તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘મોરપીંછ’, ‘આંબે આવ્યા મોર’ જેવા બાળકાવ્યના સંગ્રહો છે. એમણે કેટલાંક પદ્ય રૂપકો, એકાંકીઓ, વાર્તાઓ અને અનુવાદો પણ આપ્યા છે. ‘ધ્વનિ’ કાવ્યસંગ્રહ માટે તેમને ‘જ્ઞાનપીઠ’ પુરસ્કાર મળ્યો હતો. તેમને ‘રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક’, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર અને દિલ્હીના એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયેલા હતા.

આ ગીતમાં આપણી વ્યથા એ બીજાને મન રસની કથા હોઈ શકે, એટલે વ્યથાને સહન કરવી અને કોઈને ફરિયાદ ન કરવી એ આ ગીતનો ભાવ સૌંદર્યરાગી રીતે આલેખ્યો છે. માણસો વિનાના મારગ પર આપણે આપણા જ શબ્દો ગાતાં ચાલવાનું છે. કોઈ ગામ આવે, અનેક લોકોને મળીએ છતાં આપણે તો એકલા જ ચાલવાનું છે, ભલેને સરસ તારા મઢી રાત હોય કે રણનો તડકો હોય, આપણી વ્યથાને આપણે જ સહન કરવાની છે. મનમાં ભલે દુઃખોનો અગ્નિ હોય પણ બહારથી તો શીતળતા જ રાખવાની છે. સરળ બાનીમાં લખાયેલું આ ગીત જીવનની એક હકારાત્મક બાજુને રજૂ કરે છે.

બોલીએ ના કાંઈ,

આપણું હૃદય ખોલીએ ના કંઈ, વેણને રૂહેવું ચૂપ;

નેણ ભરીને જોઈ લે વીરા !

વેણનાં પાણી ઝીલનારું તે સાગર છે વા કૂપ !

વનવેરાને મારગ વિજન,

સીમ જ્યાં સૂની ગુંજતી કેવળ આપણું ગાયું ગાન ;

ગામને આરે હોય બહુ જન,

લખનો મેળો મળિયો રે ત્યાં કોણને કોની તાન ?

માનમાં જવું એકલ, વીરા !

તારલિયો અંધાર કે ઓઢી રણનો દારુણ ધૂપ !

આપણી વ્યથા,

અવરને મન રસની કથા, ઈતર ના કંઈ તથા.

જીરવી એને જાણીએ, વીરા !

પ્રાણમાં જલન હોય ને તોયે ધારીએ શીતલ રૂપ !

(‘શ્રુતિ’માંથી)

શબ્દ-સમૂજતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

વેણ-વચન, બોલ; વીરા-ભાઈ (બેન ભાઈને વીરો કહે છે); નેણ-નયન, નેત્ર, લોચન; વા-વાયુ, પવન; કૂપ-કૂવો; વ્યથા-શારીરિક તેમજ માનસિક દુઃખ, પીડા; ઈતર-બીજું, અન્ય; તારલિયો અંધાર-માત્ર તારાનો જ પ્રકાશ ધરાવતો હોય તેવો અંધકાર; વિજન-માણસની અવરજવર વિનાનું, વેરાન; આરે-છેડે (અહીં)પાદરે; દારુણ-ભયાનક, વિકરાળ; ધૂપ-તડકો; અવર-બીજું; લખનો મેળો-લાખો માણસોનો સમૂહ (અહીં)ટોળું

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

શીતળ×ઉષ્ણ; જલન×ઠંડક; ધૂપ×છાયા; અંધારું×અજવાળું

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) કવિ શું કરવાનું કહે છે ?

(A) બોલવાની ના પાડે છે

(B) બોલવાનું કહે છે

(C) મૂંગા રહેવાની ના પાડે છે

(D) બોલવું પણ ધીમે ધીમે

(2) હૃદય ખોલવું એટલે ?

(A) બીજાની વાત સાંભળવી

(B) ઓપરેશન કરાવવું

(C) કશું જ બોલવું નહીં

(D) પોતાના દિલની વાત બીજાને કહેવી

2. એક - એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

(1) બીજા લોકો શામાંથી આનંદ મેળવે છે ?

(2) વહેણના પાણીને કોણ ઝીલે છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નનો બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.

(1) કવિ આપણી વ્યથામાંથી કેવી રીતે રસ્તો કાઢવાનું કહે છે ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો.

(1) 'બોલીએ ના કાંઈ' કાવ્યમાં કવિ માણસને શો જીવનબોધ આપે છે ?

(2) કાવ્યપંક્તિ સમજાવો - "પ્રાણમાં જલન હોય ને તોયે ધારીએ શીતલ રૂપ !"

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- દરેક કવિ ભાવની અભિવ્યક્તિ માટે કાવ્ય સ્વરૂપ, ભાષા, શબ્દો દ્વારા કાવ્યની જે આંતરગૂંથણી કરે છે તેનો પણ અભ્યાસ કરવા જેવો હોય છે.

'બોલીએ ના કાંઈ, આપણું હૃદય ખોલીએ ના કાંઈ' જેવી ગદ્યાંશની છાંટવાળી સાદી પંક્તિઓથી આ કાવ્ય ઊઘડે છે; અને પછી ચૂપ-કૂપ, વિજન-જન, ગાન-તાન, વ્યથા-તથા જેવા પ્રાસસભર શબ્દોથી હલકી-ફૂલકી કાવ્યમાળા ગૂંથાતી જાય છે.

- કવિ આ કાવ્યમાળામાં પ્રશ્નો પણ ગૂંથતા ગયા છે. જુઓ.....
‘વહેણનાં પાણી ઝીલનારું તે સાગર છે વા કૂપ !’
‘લખનો મેળો મળિયો રે ત્યાં કોણને કોની તાન ?’
- અહીં પ્રશ્નો સાથે જવાબો પણ વણી લેવાયા જ છે. આ રીતે કાવ્યનો વિકાસ થતો ગયો છે. આ શૈલી કાવ્યમાં વારંવાર યોજાય છે તે અન્ય કાવ્યોમાં પણ પારખો.
- કવિની કમાલ ઓછા અને સરળ શબ્દોથી અમૂલ્ય બોધ આપવામાં છે. જુઓ... કવિ ‘છ’ જ શબ્દોમાં કેવું સત્ય વર્ણવી જાય છે...
“આપણી વ્યથા, અવરને મન, રસની કથા.”

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કૃત ગુજરાતી સાહિત્યકારોના ફોટોગ્રાફ સાથે પરિચય આપી ભીંતપત્ર બનાવો.
- રાજેન્દ્ર શાહનાં અન્ય ગીતો વર્ગખંડમાં ગાઈ સંભળાવો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

વીરા ! સંબોધનથી લખાયેલું આ કાવ્ય પોતાના દુઃખને બીજાને ન કહેવાની શીખ આપે છે.

આ કાવ્યમાં કવિ સૂની સીમ અને કૂવાનાં ઉદાહરણો આપી તેમની જેમ મૌન રહેવા સૂચવે છે. લાખોના ટોળામાં તમારું રુદ્ધન કોણ સાંભળશે ? એ કરતાં ચૂપ રહેવું સારું અને પોતાના પ્રશ્નો પોતાની જાતે જ, પોતાની રીતે ઉકેલવા જણાવે છે તેની સમજણ આપવી.

‘તું જ તારો દીવો થાને’ (ભોગીલાલ ગાંધી) તેમ જ

‘એકલો જાને રે..’ (રવીન્દ્રનાથ ટાગોર) જેવાં કાવ્યોના સંદર્ભો આપી કાવ્યના ભાવને પ્રગટ કરવો.

‘આપણા દુઃખની વાત બીજાને કહેવાથી તેમને માટે તે રસની વાર્તા બનશે. તેનાથી વિશેષ કાંઈ નહિ’ આ વિચાર અંગે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી.

મોહનલાલ પટેલ

(જન્મ: 30-04-1927)

મોહનલાલ બાબઈદાસ પટેલનું વતન ઉત્તર ગુજરાતનું પાટણ છે. વર્ષો સુધી શિક્ષણકાર્ય કર્યા બાદ હાલ નિવૃત્ત જીવન ગાળે છે. ‘પ્રત્યાલંબન’, ‘ઝાકળમાં સૂરજ ઊગે’ એમની લઘુકથાઓના સંગ્રહો છે. ‘બંધન’, ‘ડેડ એન્ડ’, ‘હાસ્યમર્મર’, ‘લાંછન’ તેમની નવલકથાઓ છે. ‘ગુડ મોર્નિંગ અમેરિકા’, એમનો પ્રવાસગ્રંથ છે. ‘મોપાંસાની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ’ એમનું અનુવાદનું પુસ્તક છે.

કથાસાહિત્યનું લઘુ સ્વરૂપ એટલે લઘુકથા. નવલકથામાં નાયક કે નાયિકાના સમગ્ર જીવનનું વર્ણન હોય છે, જ્યારે ટૂંકીવાર્તામાં નાયક કે નાયિકાના જીવનનો એક મહત્વનો પ્રસંગ કેન્દ્રમાં હોય છે. લઘુકથામાં માનવજીવનની એક ક્ષણનો મહિમા છે, જે અત્યંત લાઘવથી અંતે ચોટ આપી જાય છે. ‘ગતિભંગ’ લઘુકથાની શરૂઆતમાં ગાડી પકડવા ઉતાવળે પગલે જતા ડુંગર અને એની પત્નીનું ચિત્ર છે. પત્ની વારેવારે પાછળ ફરીને કશુંક શોધી રહી છે. વાર્તાને અંતે કરુણતાસભર ચોટ છે. માતાને ચાલતાં ચાલતાં પોતાની પાછળ મૃત્યુ પામેલી દીકરીનાં પગલાંની છાપ દેખાય છે. અહીં માત્ર ચાલવાની ગતિનો જ ભંગ નથી પણ પાત્રોના વિચારોની ગતિનો પણ ભંગ છે.

રાજપુર સ્ટેશને ગાડી પકડવા ડુંગર અને એની વહુ ઊભા માર્ગે ઝડપભેર જઈ રહ્યાં હતાં. પત્નીનો પાછળ પાછળ આવવાનો અણસાર મોળો પડી જતાં ડુંગરે પાછળ જોયું. પત્ની રસ્તા ઉપર નજર ફેરવતી ધીમી પડી રહી હતી. ‘શું ખોળે છે ?’

‘કાંઈ નહિ’ પત્નીએ જવાબ આપ્યો ને ઝડપથી પગ ઉપાડવા પ્રયત્ન કર્યો. થોડાં ડગલાં ચાલ્યા પછી વળી એનો વેગ મંદ પડી ગયો.

‘આમ ગાંડાની માફક અડવડિયાં શું ખાય છે ?’ ડુંગર ગુસ્સે થયો : ‘દિવસ આથમવા આવ્યો; આમ કર્યા કરીશ તો રસ્તામાં જ અંધારું થઈ જશે, કાં તો !’

પત્ની થોડાં ડગલાં આગળ ચાલી ખરી; પણ પછી તો એ બેસી પડી.

પાછો ફરીને ડુંગર પાસે આવ્યો : ‘તેં આજ ધાર્યું છે શું ? ગાડી ચૂકી જઈશું તો નહિ ઘરનાં કે નહિ ઘાટનાં એવી દશા થશે. રાત કાઢીશું ક્યાં ?’ પત્ની કશું જ બોલી નહિ. ભાવાર્દ્ર બનીને એ તો નજરની પીંછીને ધૂળ ઉપર પસવારી રહી હતી. ‘જોયું?’ એ બોલી.

‘શું ? મને તો કંઈ દેખાતું નથી !’

પત્ની આંગળીનો છેડો છેક જમીન પાસે લઈ ગઈ. એક ઘાટીલી પગલીની છાપ એ બતાવી રહી હતી : ‘આપણી બબલીની જ પગલી જાણે ! હું તો ક્યારની ય આ પગલીઓ જોયા જ કરતી આવું છું... બરોબર એ જ પગલું... આંગળાંની બોર જેવી જ છાપ...’

‘ગાંડી, એવાં પગલાં તો ઘણાંય હોય. લે ચાલ, મોડું થશે.’ બાળકનાં પગલાંની છાપ જોઈ, મૃત સંતાનની સ્મૃતિથી હાલી ઊઠેલી, ડગી ગયેલી પત્ની પ્રત્યે સહાનુભૂતિનો બોલ પતિએ કાઢ્યો.

પત્ની બેસી જ રહી. એ બોલી : ‘ખેતરે જતાં અને આવતાં આગળ આગળ દોડી જતી બબલીની પગલીઓ મારે હૈયે જડાઈ ગઈ છે. આ એ જ પગલી...’ પગલીના બીબામાં પત્નીની નજર ઢળી હતી.

ડુંગર એક વાર પત્નીના મુખ સામે જોઈ રહ્યો. અને પછી પોતાની નજર ગગનના કોઈ માર્ગ તરફ વાળી લીધી. બંને જણ સ્થિર થઈ ગયાં.

લાકડીના ટેકે ગગન તરફ મોં કરીને ઊભા રહી ગયેલા પતિને જોઈને પત્ની સાવધ બની ગઈ. એણે કહ્યું : ‘લ્યો હેંડો, હવે પગ ઉપાડો ઝટ...ગાડી ચૂકી જઈશું.’

અને બંને જણે વળી બમણા વેગથી ચાલવા માંડ્યું.

(‘વિકલ્પ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

અણસાર-ઈશારો, સંકેત; આથમવું-અસ્ત પામવું, પડતી દશામાં આવવું; વેગ-ગતિ, ઝડપ; ભાવાર્દ્ર-ભાવવિભોર, ભાવથી માયાળુ; દશા-સ્થિતિ, હાલત; સાવધ-હોશિયાર, ખબરદાર; સ્મૃતિ-સંસ્મરણો, યાદગીરી; અડવડિયું-અડબડિયું, લથડિયું

તળપદા શબ્દો

હેંડો-ચાલો

કહેવત

નહીં ઘરના કે નહીં ઘાટના-ન આ બાજુના કે ન તે બાજુના

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) ‘આપણી બબલીની જ પગલી જાણે !’ આ વાક્ય કોણે બોલે છે ?

(A) સ્ટેશન માસ્તર (B) ડુંગર

(C) ડુંગરની પત્ની (D) પતિ

(2) ડુંગર અને તેની વહુ કયા સ્ટેશને ગાડી પકડવા માગતાં હતાં ?

(A) રાજપુર (B) વરતેજ

(C) ધોરાજી (D) ગાંધીધામ

2. એક - એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

(1) ધૂળમાં પગલી જોઈને ડુંગરની પત્નીને કોણ યાદ આવ્યું ?

(2) ડુંગરે પોતાની નજર ક્યાં સ્થિર કરી ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.

(1) ડુંગરની પત્ની અચાનક અટકીને ઊભી રહી ગઈ, કારણ કે ?

(2) “લ્યો હેંડો, હવે પગ ઉપાડો ઝટ, ગાડી ચૂકી જઈશું.” તેમ ડુંગરની પત્નીએ શા માટે કહ્યું ?

4. નીચેના પ્રશ્નનો સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો.

(1) પુત્રી ખોયાની માતા - પિતાની વેદના પાઠના આધારે તમારા શબ્દોમાં વ્યક્ત કરો.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- તમારા જીવનનો કોઈ યાદગાર પ્રસંગ લઘુકથા સ્વરૂપે લખો અને શાળાના સંમેલનમાં રજૂ કરો.
- જુદી જુદી લઘુકથાઓની પસંદગી કરી વર્ગખંડમાં તેની વાચનસ્પર્ધા ગોઠવો.
- અન્ય લઘુકથાઓ મેળવીને વાંચવી.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- “ગાંડી, એવાં પગલાં તો ઘણાં ય હોય. લે, ચાલ મોડું થશે.”
અહીં ડુંગર પત્નીને ગાંડીનું સંબોધન કરે છે. તેનો અર્થ ‘પાગલ’ એવો બિલકુલ થતો નથી. આ શબ્દ આત્મીયતા બતાવે છે. પત્નીને ખોટા વિચારો કરતી રોકવા ઈરાદાપૂર્વક આ સંબોધન કરાયું છે. વળી ‘લે ચાલ’ જેવા આજ્ઞાર્થ રૂપનો અર્થ ‘આપવું’ કે ‘ચાલવું’ એવો નથી થયો. એક વાત પૂર્ણ કરી આગળ વધવા અને પોતે તેની સાથે જ છે એમ સૂચવવા આવું રૂપ વપરાયું છે તે ધ્યાનમાં લો .
- આ કૃતિમાં કેટલાંક અપૂર્ણ વાક્યો પણ મુકાયાં છે. જે દ્વારા લેખક વાચકોને વિચારતા કરી દે છે, કથાપ્રવાહમાં ડુબાડી વાક્ય પૂર્ણ કરવા પ્રેરે છે તે જુઓ -
“પગલીઓ જોયા કરતી જ આવું છું.....”
“બરાબર એ જ પગલું”
“આંગળની બોર જેવી જ છાપ”
“આ એ જ પગલી”
- ગગન તરફ મોં કરીને ઊભા રહી ગયેલા પતિને જોઈને પત્ની સાવધ બની ગઈ. એણે કહ્યું : “લ્યો હેંડો, હવે પગ ઉપાડો ઝટ... ગાડી ચૂકી જઈશું.”
ધૂળમાંની પગલી જોતાં જ જે પત્ની બેસી પડે છે, બબલીની યાદમાં ખોવાઈ જાય છે, પતિએ જેને સાંત્વન આપવું પડે છે તે જ પત્ની પતિને વિચારોમાં ખોવાયેલો જોતાં, ઉદાસ જોતાં, પોતે સાવધ થઈ જાય છે અને પતિને ઝડપથી ચાલવા કહે છે - આ એક જ વાક્યમાં લેખકે પતિ - પત્ની કેવાં એકબીજાનાં પૂરક હોય છે, એકબીજાનો સહારો હોય છે તે સૂચવી દીધું છે. -

શિક્ષકની ભૂમિકા

કેટલીક ઘટનાઓ યાદ બનીને આપણા મન પર ચિરસ્મરણીય છબી કંડારી દે છે. બાળવયે અવસાન પામેલી દીકરી (બબલી)ની યાદ તેના માતા-પિતાનાં મનમાંથી ખસતી નથી.

સ્ત્રીની લાગણી ઝટ વ્યક્ત થતી નથી. એ અંદર જ ઘૂંટાતી રહે છે. તે વાત આ વાર્તામાં સ-રસ રીતે રજૂ થઈ છે તેની સ્પષ્ટતા કરવી. પણ પુરુષ (પતિ) જ્યારે હિંમત હારી જાય છે, ત્યારે સ્ત્રી જ તેને સહારો આપવા સક્ષમ બની જાય છે. દામ્પત્ય જીવનની આવી વાસ્તવિક પરિસ્થિતિથી વિદ્યાર્થીઓને વાકેફ કરવા.

અહીં ઘટના બાહ્ય છે તેનાથી ઘણી વધુ ચિત્તમાં બને છે, એથી લઘુકથા સફળ થઈ છે એ તરફ ધ્યાન દોરવું.

●

વ્યાકરણ

એકમ 4

અલંકાર

મિત્રો, અગાઉના વર્ષોમાં તમે અલંકારનો પરિચય મેળવ્યો છે. જ્યારે કોઈ વાતને વિશેષ રીતે, સચોટ રીતે, સુંદર રીતે રજૂ કરવી હોય ત્યારે અલંકાર પ્રયોજાય છે.

તમે જાણો છો કે અલંકારના મુખ્ય બે પ્રકાર છે: (1) શબ્દાલંકાર (2) અર્થાલંકાર.

1) શબ્દાલંકાર :

જ્યારે પંક્તિના ધ્વનિસૌંદર્ય, નાદસૌંદર્ય કે ચમત્કૃતિજન્ય સૌંદર્યનો આધાર ધ્વનિ કે શબ્દ હોય ત્યારે તે શબ્દાલંકાર કહેવાય છે. અહીં નાદ કે ચમત્કૃતિ જન્માવતા ધ્વનિ કે શબ્દ બદલાય તો તેનું સૌંદર્ય રોળાઈ જાય છે. જેમ કે, તમે ગયા વર્ષે વર્ણાનુપ્રાસ અલંકારનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તમે જાણો છો કે -

‘કામિની કોકિલા કેલિ કૂજન કરે, સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી’.

પંક્તિમાં વર્ણાનુપ્રાસ અલંકાર છે. હવે અહીં, કોઈ શબ્દના સ્થાને તે જ અર્થ ધરાવતો અન્ય શબ્દ મૂકવામાં આવે તો ? જેમ કે,

ભામિની કોકિલા કેલિ ટહુકા કરે, દરિયે દેખાતી ભવ્ય ભરતી.

તમે જોઈ શકો છો કે આ પંક્તિનું સૌંદર્ય તેના ધ્વનિ - શબ્દમાં જ હતું. ધ્વનિ-શબ્દ બદલાતાં, અર્થ એનો એ જ હોવા છતાં હવે આ તેનું અલંકારત્વ ગુમાવી બેઠી. એટલે કે, જ્યાં ધ્વનિ કે શબ્દને કારણે પંક્તિમાં માધુર્ય, અલંકારત્વ જન્મતા હોય, અનુભવાતા હોય તે શબ્દાલંકાર છે.

વર્ણાનુપ્રાસ, શબ્દાનુપ્રાસ (ચમક), પ્રાસસાંકળી, અંત્યાનુપ્રાસ શબ્દાલંકારો છે. અહીં શબ્દાનુપ્રાસ (ચમક) અલંકારની સોદાહરણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

ચમક - શબ્દાનુપ્રાસ અલંકાર :

જ્યારે કોઈ એક શબ્દ કે શબ્દખંડ પંક્તિમાં પુનરાવર્તન પામે અને તેને કારણે પંક્તિમાં - કાવ્યમાં ચમત્કૃતિ કે નાદસૌંદર્ય નીપજે ત્યારે એ અલંકારને શબ્દાનુપ્રાસ અથવા ચમક અલંકાર કહે છે. જેમ કે,

આ તપેલી તપેલી છે, ત્યાં તું તપેલી ક્યાં આવી?

અહીં ‘તપેલી’ શબ્દનું પુનરાવર્તન ચમત્કૃતિ જન્માવે છે. પહેલા વપરાયેલા ‘તપેલી’ શબ્દનો અર્થ ‘એક વાસણ’ થાય છે. ‘તપેલી’ શબ્દ બીજી વાર પ્રયોજાયો છે ત્યારે તેનો અર્થ ‘ગરમ થયેલી’ -નો છે. અને ત્રીજી વાર ‘તપેલી’ શબ્દ વપરાયો છે ત્યારે ‘ગરમ થવું’નો લાક્ષણિક અર્થ ‘ગુસ્સે થવું’ સાથે જોડાઈને ‘ગુસ્સે થયેલી’ -નો સંદર્ભ છે. હવે જો આ અર્થ જાળવી રાખીને આ ઉક્તિ ફરીથી બોલાય તો -

આ તપેલી ગરમ થયેલી છે, ત્યાં તું ગુસ્સે થયેલી ક્યાં આવી ?

તમે જુઓ કે અહીં અર્થ જળવાયેલો રહ્યો છે, છતાં ઉક્તિની ચમત્કૃતિ નષ્ટ થઈ છે. અર્થાત્ અહીં ઉક્તિના સૌંદર્યનો આધાર શબ્દ છે.

ઉપરનાં ઉદાહરણમાં ‘તપેલી’ શબ્દનું પુનરાવર્તન છે અને ચમત્કૃતિ સધાય છે. નીચેનું ઉદાહરણ જુઓ. એમાં શેના કારણે ચમત્કૃતિ સર્જાય છે તે વિચારો.

છે મતવાલી, નથી નમાલી, નવા લોહીની લાલી.,

બે વાર મોટેથી વાંચી જુઓ. કાનમાં શું ગૂંજ્યું? ‘-આલી’, ‘-આલી’, ‘-આલી’. અર્થાત્, અહીં આખા શબ્દોનું પુનરાવર્તન નથી થયું પણ ‘મતવાલી’, ‘નમાલી’ અને ‘લાલી’માં રહેલા ‘-આલી’ શબ્દખંડનું પુનરાવર્તન થયું છે અને તેને કારણે નાદસૌંદર્ય નીપજે છે. તેથી અહીં શબ્દાલંકાર-યમક છે, તેમ કહી શકાય. હવે નીચેનાં ઉદાહરણ જુઓ અને શેના કારણે નાદસૌંદર્ય કેં ચમત્કૃતિજન્ય સૌંદર્ય જન્મે છે તે શબ્દ કે શબ્દખંડ અલગ તારવો.

- (1) જવાની તો જવાની છે, થોડી રોકી રોકાવાની છે?
- (2) આજ મહારાજ જલ પર ઉદય જોઈને, ચંદ્રનો હૃદયમાં હર્ષ જામે
સ્નેહધન, કુસુમવન, વિમલ પરિમલ ગહન, નિજ ગગન માંહી ઉત્કર્ષ પામે.
- (3) પાટણપુરી હાલ તુજ હાલ જ આવા.
- (4) અખાડામાં જવા મેં ઘણા અખાડા કર્યા છે.
- (5) જોયું જે નકશામાં, જોયું તે ન કશામાં.

ઉપરની પંક્તિઓ વાંચી? શું વાંચતાં કે સાંભળતાં મઝા પડી? નાદ કે ચમત્કૃતિ જન્માવનાર સૌંદર્ય નિપજાવનાર શબ્દ કે શબ્દખંડ શોધી શક્યા?

પહેલા ઉદાહરણમાં ‘જવાની’ શબ્દનું પુનરાવર્તન છે. તે એક વાર ‘યુવાની’ અને બીજી વાર ‘જવું’ ક્રિયાપદના અર્થમાં પ્રયોજાયો છે. તેના કારણે ચમત્કૃતિજન્ય સૌંદર્ય નીપજે છે. તો ઉદાહરણ (2)માં ‘ધન, વન, ગહન, ગગન’માં રહેલ ‘-અન’ શબ્દખંડનું તથા ‘વિમલ, પરિમલ’ જેવા શબ્દોમાં ‘-અલ’ શબ્દખંડનું પુનરાવર્તન થવાથી નાદસૌંદર્ય નીપજ્યું છે. ઉદાહરણ (3)માં ‘અત્યારે’ અને ‘પરિસ્થિતિ’નો અર્થ દર્શાવવા ‘હાલ’ શબ્દનું પુનરાવર્તન થયું છે તો ઉદાહરણ (4)માં ‘અખાડો’ શબ્દનું પુનરાવર્તન છે. પહેલી વાર ‘કસરતશાળા’ના અર્થમાં અને બીજી વાર રૂઢિપ્રયોગ ‘અખાડા કરવા’ એટલે ‘આંખ આડા કાન કરવા, ન ગણકારવાં, બહાનાં કાઢવાં’ જેવા અર્થમાં પ્રયોજાયો છે. ઉદાહરણ (5)માં ‘નકશા’ અને ‘ન કશા’ ધ્વનિશ્રેણીનું પુનરાવર્તન છે. ‘નકશા’ શબ્દ અને ‘ન કશા’ પદ ધ્વનિગત સામ્ય ચમત્કૃતિનો અનુભવ કરાવે છે.

2) અર્થાલંકાર :

જેમ શબ્દના કારણે સૌંદર્યનો, માધુર્યનો અનુભવ કરાવે તે શબ્દાલંકાર તેમ અર્થના કારણે સૌંદર્ય, માધુર્ય કે લાલિત્યનો અનુભવ કરાવે તે અર્થાલંકાર. અહીં સૌંદર્યનો આધાર ‘અર્થ’ છે. ‘અર્થ’ જાળવી રાખીને શબ્દ બદલવામાં આવે તો આ અલંકારના સૌંદર્યને હાનિ નહીં પહોંચે. જેમ કે,

દમયંતીનું મુખ ચંદ્ર જેવું સુંદર છે.

અહીં ‘ઉપમા’ અલંકાર છે. ‘મુખ’ ઉપમેયની ‘ચંદ્ર’ ઉપમાન સાથે સરખામણી છે. ‘જેવું’ ઉપમાવાચક શબ્દ છે. અને તેના દ્વારા અભિવ્યક્તિની સચોટતા સાધવામાં આવી છે. હવે અહીં ‘મુખ’ને સ્થાને ‘ચહેરો’ શબ્દ મૂકી કે ‘ચંદ્ર’ને બદલે ‘શશી’ પ્રયોજાએ તો -

દમયંતીનું મુખ શશી સમ શોભે છે.

અહીં તમે જોઈ શકો છો કે શબ્દો બદલાયા છે પણ અભિવ્યક્તિનું સૌંદર્ય જાળવાયેલું રહ્યું છે. કારણ કે અર્થ જાળવાયેલા રહ્યા છે. તેથી આ અર્થાલંકાર છે.

તમે ઉપમા, રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા, વ્યતિરેક, અતિશયોક્તિ આદિ અર્થાલંકારનો અભ્યાસ કર્યો છે. અહીં તમે શ્લેષ, સજીવારોપણ, વ્યાજસ્તુતિ, અનન્વય અર્થાલંકારોનો અભ્યાસ કરશો.

(1) શ્લેષ: જ્યારે એક જ શબ્દના એકથી વધુ અર્થ થતા હોય અને તેને કારણે ચમત્કૃતિજન્ય અર્થસૌંદર્ય નીપજતું હોય ત્યારે તેને શ્લેષ અલંકાર કહે છે. જેમ કે, રાજાની ખ્યાતિ તેના કરના યોગ્ય ઉપયોગ પર નિર્ભર છે.

અહીં 'કર' શબ્દના બે અર્થ થાય છે. (1) વેરો (2) હાથ. અહીં આ એક જ શબ્દના પ્રયોગ દ્વારા (1) રાજા પોતાને મળતા 'કર' - વેરાનો યોગ્ય ઉપયોગ દ્વારા ખ્યાતિ મેળવી શકે છે અને (2) રાજા પોતાના 'કર' હાથ એટલેકે સત્તાના યોગ્ય ઉપયોગ દ્વારા ખ્યાતિ મેળવી શકે છે, એમ દર્શાવ્યું છે. આમ, અહીં એક જ શબ્દના પ્રયોગ દ્વારા - (ક) તે એક જ શબ્દના બે અર્થ છે અને (ખ) તેના કારણે આખા વાક્યના બે અર્થ થાય છે - તેથી આ ઉક્તિમાં 'કર' શબ્દને કારણે અર્થજન્ય ચમત્કૃતિ નિષ્પન્ન થાય છે. તેથી અહીં શ્લેષ અલંકાર છે.

અન્ય ઉદાહરણ :

1. વર્ષા તમારી રાહ જુએ છે. (વર્ષા - વરસાદ, વર્ષા - છોકરીનું નામ)
2. જેને કલંક કડવું દષિ તું ગણે છે,
'મીઠું' બની અમ જગે રસ તે ભરે છે. (મીઠું - નમક, લૂણ; મીઠું - ગળ્યું, મીઠાશ)
3. કમલવત્ ગણીને બાલના ગાલ રાતા,
રવિ નિજ કર તેની ઉપરે ફેરવે છે. (રવિ - સૂર્ય, રવિ નામનો છોકરો; કર - કિરણ, હાથ)
4. એ કેવી રીતે ભૂલે પોતાની પ્યારી માને!
(મા - જનની, જન્મભૂમિ)
5. ચોમાસું આવતાં સૃષ્ટિ નવું જીવન મેળવે છે. (જીવન - જિંદગી, પાણી)

અહીં તમે જોઈ શકો છો કે પંક્તિમાં પ્રયોજાયેલો એક અનેકાર્થી શબ્દ આખી પંક્તિના અર્થ સાથે જોડાતાં કેવી ચમત્કૃતિ જન્મે છે!

નોંધ: ઘણા વિદ્યાર્થીઓને શ્લેષ અને ચમક વચ્ચેનો ભેદ મૂંઝવતો હોય છે. તેથી ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું કે - ચમક-શબ્દાનુપ્રાસ અને શ્લેષ અલંકાર જુદા છે. ચમક શબ્દાલંકાર છે. તેમાં સરખા લાગતા શબ્દ કે શબ્દખંડના પુનરાવર્તનને કારણે ચમત્કૃતિ કે નાદસૌંદર્ય અનુભવાય છે. અર્થ જળવાઈ રહ્યો હોય તો પણ શબ્દ બદલાતાં તેનું સૌંદર્ય નષ્ટ પામે છે. આ અલંકારનો આધાર શબ્દ છે.

જ્યારે શ્લેષ અર્થાલંકાર છે. તેમાં એક જ શબ્દના એકથી વધુ અર્થ હોય છે. અને એ અનેકાર્થને કારણે આખું વાક્ય-પંક્તિ કે ઉક્તિ પણ અનેકાર્થ બને છે. અહીં અર્થજન્ય ચમત્કૃતિ આસ્વાદ્ય હોય છે. આ અલંકાર અર્થ હોય છે.

ચમક: સરખા લાગતા શબ્દ કે શબ્દખંડના પુનરાવર્તનને કારણે નાદસૌંદર્ય અથવા ચમત્કૃતિ

શ્લેષ: એક જ શબ્દના એકથી વધુ અર્થને કારણે આખી પંક્તિ-ઉક્તિના એકથી વધુ અર્થને કારણે નિષ્પન્ન થતી ચમત્કૃતિ.

(2) સજીવરોપણ અલંકાર :

જ્યારે કોઈ જડ કે અમૂર્ત બાબત પર ચેતનત્વનું આરોપણ કરવામાં આવે, તે સજીવ છે તે રીતે અભિવ્યક્તિ કરવામાં આવે ત્યારે તેને સજીવરોપણ અલંકાર કહે છે. જેમ કે,

માણેકના કરુણ ચિત્કારે તેમનો પીછો પકડ્યો.

'ચિત્કાર' એટલે 'ચીસ', એક કરુણ તીવ્ર અવાજ. પણ અહીં લેખકે 'ચિત્કાર' પર ચેતનત્વનું, સજીવત્વનું આરોપણ કર્યું છે અને જાણે તે કોઈ સજીવની જેમ કોઈનો પીછો પકડતો હોય - તેવું નિરૂપણ કર્યું છે. આ વાતને લેખક સાદી રીતે પણ કહી શક્યા હોત... 'માણેકનો ચિત્કાર તેમને હજુ સંભળાતો હતો.' પણ સજીવરોપણને કારણે ભાવવાહિતા ઉમેરાય છે. ભાવવાહિતા, આત્મીયતા, એકરૂપતા જેવા ભાવોને સચોટ રીતે વ્યક્ત કરવા માટે આ અલંકાર ઉપયોગી નીવડે છે.

અન્ય ઉદાહરણ:

1. અસ્તાચળે પહોંચેલ સૂર્યમા'રાજ નર્મદાની જળસપાટી પર છેક અમારા સુધી લાલ કાર્પેટ બિછાવી આપે.
2. ખીણમાંથી સાગ છેક સૂર્ય સાથે હરીફાઈ કરવા મથે.
3. લળી લળીને હેત કરતાં વાંસનાં ઝૂંડનાં ઝૂંડ.
4. માણેકની ચીસ એમની પાછળ દોડતી દોડતી આગળ ચાલી.
5. અમારી સંસ્થા વિવિધ પ્રતિભા ધરાવતાં બાળકોનું સન્માન કરશે.

અહીં સૂર્ય, સાગ, વાંસ, ચીસ, સંસ્થા જેવી જડ, અમૂર્ત બાબતો પર સજીવત્વનું આરોપણ કરવામાં આવ્યું છે. તેના કારણે કેવા લાલિત્યનો કે ભાવનો અનુભવ થાય છે!

(3) વ્યાજસ્તુતિ :

જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ કે વસ્તુના નિંદાના બહાને વખાણ કે વખાણને બહાને નિંદા કરવામાં આવે ત્યારે તેને વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર કહે છે.

ઉદાહરણ:

જાદવ સ્ત્રી તાળી દેઈ હસે, ધન્ય નગર આવો નર વસે,
કીધાં હશે વ્રતતપ અપાર, તે સ્ત્રી પામી હશે આ ભરથાર.

દેખીતી રીતે અહીં કોઈ વ્યક્તિની (સુદામાની) પ્રશંસા છે કે જે સ્ત્રીએ અનેક વ્રતતપ કર્યા હશે તેને જ આવો પતિ મળે, જ્યાં આ નર વસતો હશે, તે નગર ધન્ય છે. પણ પ્રથમ ચરણ જુઓ, તેમાં 'તાળી દેઈ હસે' દ્વારા નિંદા સૂચવવામાં આવી છે. અર્થાત્ અહીં સ્તુતિ - પ્રશંસાને બહાને નિંદા છે કે આવા પુરુષને કઈ સ્ત્રી પસંદ કરે! તેથી અહીં વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર છે.

ઉદાહરણ:

1. ગાંધીજી હિંસા અને અસત્યના કટ્ટા વેરી હતા.
2. સૂર્યદેવ! તમારા કિરણોએ તો શું ધોળુ કર્યું? અંધકારનું મુખ તો કાળું થઈ ગયું છે!
3. કૃષ્ણ છે મહાયોર, સ્મરણમાત્રથી જ ચોરી લે પાપ જન્મોનાં.
4. હે રાજા! તેં શત્રુઓની પત્નીઓને વિધવા બનાવી, જુલમીઓનો વધ કર્યો, લૂંટારાઓનો નાશ કર્યો...ત્યાં તારી સ્તુતિ કેવી રીતે કરવી?
5. ચાતક, ચકવા, ચતુર નર, નિશદિન ફરે ઉદાસ,
ખર, ધૂવડ ને મૂર્ખ નર, સુખે નિજ વાસ.

તમે પણ વાતચીત દરમિયાન જાણતાં-અજાણતાં વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર વાપરતા જ હશો! તમારા મિત્રવૃંદમાં વાત કરતી વખતે, કોઈની સાથે તોફાન કરતી વખતે... યાદ કરી જુઓ!

(4) અનન્વય :

જ્યારે કોઈ વાત સચોટતાથી મૂકવી હોય ત્યારે અન્ય કોઈ બાબત સાથે સરખામણી કરીને, કશાની કલ્પના કરીને અભિવ્યક્તિ સધાય છે. પરંતુ ક્યારેક એવું થાય છે કે સરખામણી કરવા માટે અન્ય કોઈ યોગ્ય બાબત - ઉપમાન ન મળે ત્યારે મૂળ બાબત - ઉપમેય જ ઉપમાન તરીકે પ્રયોજાય ત્યારે તેને અનન્વય અલંકાર કહે છે. જેમ કે,

મા તે મા.

અહીં ‘મા’ વિશે વાત કરવી છે, પરંતુ સચોટતાથી અભિવ્યક્તિ સાધવા માટે અન્ય કોઈ ઉપમાન યોગ્ય ન લાગતાં ‘મા’ જ ઉપમાન તરીકે પ્રયોજાયું છે, તેથી અહીં અનન્વય અલંકાર છે.

નીચેનાં ઉદાહરણો વાંચો અને તેના ઉપમેય જ ઉપમાન તરીકે પ્રયોજાઈને કેવી સચોટ અભિવ્યક્તિ સાધે છે, તે વિચારી જુઓ.

1. મનેખ જેવા મનેખનેય કપરો કાળ આવ્યો છે.
2. ગિલાનો છકડો એટલે ગિલાનો છકડો.
3. ભાઈ, સ્વર્ગ એ તો સ્વર્ગ, આ મૃત્યુલોકમાં એની શી કલ્પના!
4. શિયાળો ઈ શિયાળો.
5. હીરો એ હીરો ને કાય એ કાય, એકનું સ્થાન બીજો લઈ શકે?

નોંધ: મિત્રો, અહીં એક બાબત ધ્યાનમાં રાખજો કે અહીં પણ સરખામણી હોય છે. તેથી ‘સમું’, ‘જેવો’ - વગેરે ઉપમાવાચક શબ્દ પ્રયોજાયા હોય તેવું બની શકે. પણ માત્ર ઉપમાવાચક શબ્દને ધ્યાનમાં રાખીને તેને ‘ઉપમા’ અલંકાર ન કહેવો. સરખામણી હોય પરંતુ જ્યારે ઉપમેય એ જ ઉપમાન હોય તો એ અનન્વય અલંકાર હોય, ઉપમેય અને ઉપમાન અલગ હોય તો તે ઉપમા અલંકાર હોય. એટલે, ‘મનેખ જેવા મનેખનેય કપરો કાળ આવ્યો છે.’ -માં ‘જેવા’ ઉપમાવાચક શબ્દ છે. પણ ઉપમેય અને ઉપમાન એક જ છે, તેથી તે ઉપમા નહીં પરંતુ અનન્વય અલંકાર છે.

પોતાની વાતને સચોટતાથી અભિવ્યક્તિ કરતા આ અલંકાર તમે કૃતિઓમાંથી તો શોધી જ શકશો. પણ સાથોસાથ તમારા નિબંધલેખન, ભાષા-વ્યવહાર આદિમાં પણ અલંકાર પ્રયોજી જોજો, તમારી અભિવ્યક્તિ વધુ સચોટ થશે.

ગની દહીંવાલા

(જન્મ: 17-08-1908, મૃત્યુ: 05-03-1987)

અબ્દુલ ગની દહીંવાલા તેઓનું મૂળ નામ છે. તેમનો જન્મ સુરતમાં થયો હતો. તેમણે પ્રાથમિક શાળા સુધીનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેઓ દરજીકામ કરતા હતા. તેમનું મહત્વનું પ્રદાન ગઝલમાં છે. ‘ગાતાં ઝરણાં, ‘મહેક’, મધુરપ’, ‘ગનીમત’ અને ‘નિરાંત’ તેમના ગઝલ - મુક્તકના સંગ્રહો છે. ‘જશને શહાદત’ એમની હિંદીમાં લખેલી નૃત્યનાટિકા છે. ‘પહેલો માળ’ ત્રિઅંકી નાટક છે.

આ ગઝલ ગુજરાતભરમાં ખૂબ જાણીતી થયેલી છે. પ્રેમની ગંભીરતા, ઉદાત્તતાને સુંદર ઉપમાઓ દ્વારા આ ગઝલમાં મૂકી આપી છે. પ્રથમ શેરમાં જીવન તરફની આશાનો સંકેત છે. આજે ભલે જુદાઈના દિવસો છે પણ એક દિવસે આ જુદાઈ મિલનમાં પરિણમશે, એટલું જ નહિ પણ શત્રુઓ જ હાથ પકડીને પ્રિય વ્યક્તિ પાસે લઈ જશે. માણસે ક્યાંક દૂર દૂર જવા કરતાં બીજા માણસના મન સુધી પહોંચવું એ બહુ મોટી વાત છે.

પ્રિયપાત્રને પોતાનાથી ઊંચે સ્થાપીને છેક સુધી સાથ નિભાવવાની વાત પણ રાજરાણીના ચીર, રંક નારની ચૂંદડી અને કફનના પ્રતીક દ્વારા રજૂ કરી છે. અંતિમ શેરમાં પ્રેમની ચરમ ભવ્યતા વ્યક્ત થઈ છે. ‘જો હૃદયની આગ વધી ‘ગની’ તો ખુદ ઈશ્વરે જ કૃપા કરી, કોઈ શ્વાસ બંધ કરી ગયું કે પવન ન જાય અગન સુધી’માં જુદાઈની પીડા વધી તો મૃત્યુ સામે આવી ગયું. હૃદયની આગ - પીડા પવન સુધી એટલે કે બહાર નીકળે એની પહેલાં શ્વાસ બંધ થઈ ગયા એ ચરમ ક્ષણ પર આવીને ગઝલ પૂરી થાય છે.

દિવસો જુદાઈના જાય છે, એ જશે જરૂર મિલન સુધી,
મારો હાથ ઝાલીને લઈ જશે, હવે શત્રુઓ જ સ્વજન સુધી.

ન ધરા સુધી, ન ગગન સુધી, નહીં ઉન્નતિ, ન પતન સુધી,
અહીં આપણે તો જવું હતું, ફક્ત એકમેકના મન સુધી.

તમે રાંકનાં છો રતન સમાં, ન મળો હે અશ્રુઓ ધૂળમાં,
જો અરજ કબૂલ હો આટલી, તો હૃદયથી જાઓ નયન સુધી.

તમે રાજરાણીનાં ચીર સમ, અમે રંક નારની ચૂંદડી !
તમે બે ઘડી રહો અંગ પર, અમે સાથ દઈએ કફન સુધી.

જો હૃદયની આગ વધી ‘ગની’ તો ખુદ ઈશ્વરે જ કૃપા કરી,
કોઈ શ્વાસ બંધ કરી ગયું, કે પવન ન જાય અગન સુધી.

(‘મહેક’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી
બ્ધાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

ઉન્નતિ-ઊંચે જઈ રહેલી સ્થિતિ; ચીર-વસ્ત્ર, કાપડ; કફન-શબને ઓઢાડવાનું લૂગડું, ખાપણ; રંક-ગરીબ

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

રંક×ધનવાન; ઉન્નતિ×અવનતિ; સંમતિ×અસંમતિ; શત્રુ×મિત્ર; જુદાઈ×મિલન; ધરા×ગગન

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) સ્વજન સુધી કોણ લઈ જશે ?

(A) મિત્રો

(B) દુશ્મનો

(C) ઈશ્વર

(D) ગની

(2) કવિને ક્યાં સુધી જવું હતું ?

(A) ધરા સુધી

(B) ગગન સુધી

(C) ઉન્નતિ સુધી

(D) એકમેકના મન સુધી

2. એક - એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

(1) ગરીબ સ્ત્રીની ચૂંદડી ક્યાં સુધી સાથે રહે છે ?

(2) કવિ માટે કેવા દિવસો જતા હતા ?

3. નીચેના પ્રશ્નોને બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.

(1) કવિ કઈ અરજ કરે છે ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો.

(1) 'દિવસો જુદાઈના જાય છે.' - ગઝલમાં ગનીની મન:સ્થિતિ તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.

(2) પંક્તિઓ સમજાવો...

“ન ધરા સુધી, ન ગગન સુધી, નહીં ઉન્નતિ, ન પતન સુધી,

અહીં આપણે તો જવું હતું, ફક્ત એકમેકના મન સુધી.”

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- કાવ્યના દરેક શેર માટે જૂથ ચર્ચા ગોઠવવી.
- પાઠપૂર્તિના આધારે વિદ્યાર્થીઓ કાવ્યરચના કરે અને વર્ગમાં તેની રજૂઆત કરે તેવું ગોઠવો.

- શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને રદીફ કે કાફિયા આપશે અને વિદ્યાર્થી તેની ઉપરથી ગઝલ રચના કરશે.
- પ્રાર્થના - મહાસભામાં કવિમુશાયરાનું આયોજન કરો.

ભાષા અભિવ્યક્તિ

- અહીં પ્રથમ છ પંક્તિઓમાં સતત અને પછી એકાંતરે 'સુધી' શબ્દથી અંત્યાનુપ્રાસ વણાયો છે. ગઝલમાં પ્રાસસભર શબ્દો 'રદીફ' તરીકે ઓળખાય છે.
- મિલન, સ્વજન, પતન, મન, ચમન, ગગન, જીવન, નયન, કફન અને અગન પણ પ્રાસસભર શબ્દો છે જે શરૂઆતમાં સતત અને ત્યારબાદ એકાંતરે 'સુધી'ની આગળ વપરાયા છે. 'રદીફ'ની આગળ વપરાતા આ પ્રાસસભર શબ્દો કાફિયા તરીકે ઓળખાય છે. જે વાત હવે દઢ થઈ ગઈ હશે.
- ભાવની ચોટદાર અભિવ્યક્તિ માટે કવિએ આ ગઝલમાં ધરા - ગગન, ઉન્નતિ - પતન, રાજ - રંક, શત્રુ - સ્વજન જેવા વિરુદ્ધાર્થી પ્રયોજ્યા છે અને રજૂઆતને વધુ ધારદાર બનાવી છે.

‘ન ધરા સુધી ન ગગન સુધી, નહિ ઉન્નતિ ન પતન સુધી’

- જ્યારે અપેક્ષિત બે વિકલ્પોમાંથી એક પણ શક્ય ન હોય ત્યારે આવી રચના પદ્ય કે ગદ્યમાં થાય છે. આવી રચનાઓમાં નિષેધવાચક અવ્યય જે ક્રમે વપરાય છે તેની પણ ખાસ નોંધ લો. આ પ્રકારની અન્ય પંક્તિઓ કાવ્યમાંથી શોધીને સમજીને દઢ કરો.
- અંતિમ શેરમાં કવિ પોતાનું ઉપનામ 'તખલ્લુસ' વણે છે. અહીં પણ 'ગની' નામ વણી લેવાયું છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

કોઈપણ વસ્તુ ચિરસ્થાયી નથી તેમ સુખ કે દુઃખ પણ આવજા કરે છે. જુદાઈના દિવસો મિલન સુધી પહોંચશે અને શત્રુઓ દ્વારા જ સ્વજન સુધી પહોંચવાનો આત્મવિશ્વાસ પ્રથમ શેરમાં વ્યક્ત થયો છે.

માણસ કોઈના મન સુધી પહોંચી શકે એ સિદ્ધિ નાની નથી. આવી દરેક શેરમાં રજૂ થતી ચમત્કૃતિ, કાવ્યત્વ, શ્રોતા-ભાવક વર્ગને 'આહ' અને 'વાહ' સુધીની સફર કરાવે છે. એ ગઝલની ક્ષમતા દર્શાવે છે તે વિષે ચર્ચા કરવી.

પ્રત્યેક શેર અલગ અર્થ આપે છે તે અર્થો વિદ્યાર્થી પોતે સમજે તેવું વાતાવરણ સર્જવું.

●

પન્નાલાલ પટેલ

(જન્મ: 07-05-1912, અવસાન: 06-04-1989)

પન્નાલાલ નાનાલાલ પટેલનો જન્મ માંડલી (હાલ રાજસ્થાનમાં આવેલા) ગામમાં થયો હતો. ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રથમ પંક્તિના સાહિત્યકાર તરીકે તેમણે નામના મેળવી હતી. ‘વળામણાં’, ‘મળેલા જીવ’, ‘માનવીની ભવાઈ’ તેમની નોંધપાત્ર નવલકથાઓ છે. ‘સુખદુઃખનાં સાથી’, ‘વાત્રકને કાંઠે’, ‘ઓરતા’ તેમના વાર્તાસંગ્રહો છે. ‘એળે નહિ તો બેળે’માં નાટ્યરચનાઓ સંગ્રહિત છે. તેમને ‘રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક’ તથા સાહિત્યનો સર્વોચ્ચ ભારતીય જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર એનાયત થયો છે.

લેખકની વિખ્યાત નવલકથા ‘માનવીની ભવાઈ’માંથી આ અંશ લેવામાં આવ્યો છે. કાળુ અને રાજુ નવલકથાનાં મુખ્ય પાત્રો છે. તેમના ગામના લોકો સાથે છપ્પનિયા દુકાળમાં ટકવા ડેગડિયા આવ્યાં છે. ભૂખથી માણસો મરી રહ્યા છે. સુંદરજી શેઠ સદાવ્રત ખોલે છે. બધા અનાજ લેવા કતારમાં ઊભા છે. પણ કાળુ ખેડૂત છે, આ અનાજમાં તેનું પકવેલું ધાન્ય પણ હશે. એનો આત્મા કકળી ઊઠે છે. શેઠ એની લાગણીની કદર કરે છે. કાળુને લાગે છે કે દુકાળની આ સ્થિતિ ખાંડણિયામાં મૂકેલા માથા જેવી છે, ઘા પર ઘા પડવાના જ છે. કાળુ ખેડૂતપુત્ર હોવાથી માને છે કે ભૂખથીય ભૂંડી ભીખ છે. ભીખ માણસના આત્માને હણી નાખે છે. દુષ્કાળ સામે, કુદરતના કોપ સામે ઝઝૂમતા માણસની વેદના અહીં હૃદયસ્પર્શી રીતે પ્રગટ થઈ છે.

આશા હતી કે બાર બાર માસનો ગયેલો મેહ જેઠનાં પાછલાં પંદરોમાં તો જરૂર આવશે. પણ કોણ જાણે કે મેઘરાજા તો ઊંઘી ગયા કે પછી એમને ય પાણી ખૂટ્યાં કે વળતી વખતે એ વાટો લાંબી પડી!

ધરતી પર મોતનો વરસાદ વરસી રહ્યો! વનમાં ને ખેતરોમાં, બજારમાં ને શેરીઓમાં, જ્યાં જુઓ ત્યાં માનવીનાં મડદાં જ મડદાં! ક્યાં બાળવાં ને ક્યાં દાટવાં! પછી કાણ, સૂતક ને સરાવવાની તો વાત જ ક્યાં રહી! પાછળ રહેલાં તો સંબંધીને આગળ કર્યાની રાહત જ અનુભવતાં હતાં, ખુશ થતાં હતાં: ‘ગણતાં રહ્યાં... ન દેખવાં, ન દાઝવાં!’

અરે, કાળુ સરખાને તો અદેખાઈ જ આવતી હતી: ‘રણછોડભાઈ ને શંકરદા છૂટ્યા આ દુઃખમાંથી ને ભૂખમાંથી. અરેરે, એ તો અમ્મરિયા થઈ ગયા! ને રહ્યા આપણ! કોણ જાણે ક્યાં લગી કરજમાં આ ભૂખે ટળવળવાનું હશે?’

પેલું અનાજેય ખૂટ્યું ને વાણિયાને ત્યાંથી ‘બી નહિ માગું શેઠ!’ કરીને આણેલા બે મણ કોદરાય-જેમાં અડધો તો ક્યારો-ને તેય પાછા મેણા, ધોઈધોઈને દમ નીકળી જાય એવા. એય રાજુ, કાકાજી, સાસુ, સાસુનાં ત્રણ છોકરાં, ભલી ને પોતે-આમ સાત આઠ માણસને કેટલા દિવસ ચાલે ?

અલબત્ત એક તરફ અનાજ ઘટતું ગયું તો બીજી બાજુ સાસુ મૂવાં ને કાકોજીય નાનકડી ભત્રીજીને આગળ કરી ચાલતા થયા. કાળુ એક બાજુ ખુશ થયો તો બીજી બાજુ દુખીય એટલો થયો. ‘આ વગર કામનાં જીવે છે: ને કામનાં મરી જાય છ!’

અષાઢનાં આભલાં ચોખ્ખાં-ચટ! ઢોરઢાંખ ને માનવી વિનાનાં પાધરપટ પેલાં ખેતરો જોઈ લ્યો. દૂર દૂરની ક્ષિતિજો સુધી વાદળાંનું નામનિશાન ન હતું. જ્યારે તાપ તો-અરે! વૈશાખ જેઠના તડકાય આ અષાઢિયા તાપ આગળ તરણા તોલે જ લાગતા હતા!

આ તરફ ડેગડિયાનું મહાજનેય વિચારમાં પડી ગયું. ધનવાળાઓએ મકાન ઉઠાવ્યાં હતાં ને ધાનવાળાઓય ‘હા - ના,’ ‘હા - ના,’ કરતાં ગયા ને ઓછું-વધતું ધીરતા ગયા. તો કોઈકને વળી સલાહ આપી: ‘આ અંગ્રેજ

સરકાર રેલ પથરાવે છે ને ધાન આલે છે માટે જાઓ ત્યાં જો જીવવું હોય તો.’

ડેગરિયામાં રહેલાં માનવીય, અરે ધરાઈને ખાતાં હતાં એવાં મહાજનોય મરવા માંડ્યા. પછી એ તો અતિશય તાપને લીધે કે-પરદેશમાંથી આવી પહોંચેલા ડેગરિયાના વતની સુંદરજી શેઠે કહ્યાં એમેય હોય: ‘આ ભૂખ્યા ખેડૂતોનો નિસાસો પડ્યો!’

ગમે તેમ પણ ડેગરિયાના મહાજને સુંદરજી શેઠની વાત ધ્યાનથી સાંભળી. ‘વરસાદ નહિ આવે તો તો આપણ-જેની જેની પાસે ધાન હશે એય નથી જીવવાનાં, ને આવશે તો આના આ જ માનવી, એકનું અનેકગણું પકવી આપવાનાં છે. આપણ કંઈ હળ હાંકવાના ઓછા છીએ!’

ને ડેગરિયાના મહાજને કોઠારમાંથી ધાન કાઢી આપવાનું કબૂલ કર્યું. કિંમત પણ અડધી જ લીધી. અડધો ભાગ ધરમમાં રાખ્યો.

જોકે, શરૂશરૂમાં તો ધરમાદુ ખાનાર બહુ ઓછા નીકળ્યા; પણ દિવસે દિવસે સંખ્યા વધતી ચાલી. ભૂખે ટેકને ઠોકરે ચઢાવી.

કાળુનેય રાજુએ વિનવ્યો: ‘તમે તો કે’તાતા ને કે આ કોઠારમાં આપણાં ધાન છે.’

‘તે આપણાં જ છે ને?’

‘તો પછી માજન આલે છે ને લેવું છે એમાં શરમ શાની ?’

‘ગણે એને તો ખરી જ ને ? ને આપણાં છે એટલે તો ઊલટાની વધારે શરમ ! આપણાં ધાન ને તોય આપણે હાથ ધરવાનો, ભીખ માગવાની !

‘લો હુંડો હુંડો ! એવું બધું ગણ્યા વગર ઊઠો, નકર હુંય નથી જવાની. જઈ તો જેને તમારા સોગન છે ! આ બે છોકરા ય ભલે ભેગા મરી જતા.’

લોચો વળીને પડેલા કાળુને ઊઠ્યે જ છૂટકો થયો. પણ એક શરતે : ‘હું તારી સાથે આવું તે ભલે, બાકી હાથ તો નથી જ ધરવાનો.’

‘ન ધરતા; તમારી વતી હું ધરીશ, પછી તો ખરું ને ?’

‘અરે ગાંડી...!’ કાળુની ઊંડી ઊતરી ગયેલી આંખોમાં, બહાર નીકળી આવેલાં જડબાનાં પેલાં હાડકાં ઉપર હાસ્ય જેવું કાંઈક ફરી રહ્યું. બોલ્યો, ‘આ દોઢપાશેર ખીચડી જિવાડશે એમ તું માને છે ? અરે, બશેર આલે તોય મારું પેટ તો નથી ભરાવાનું!’ આગળ થતાં ઉમેર્યું, ને તું એમ જાણે છે કે વરસાદ આવવાનો છે ? આ તો પરથમીનો પલ્લો(પ્રલય) થવા બેઠો છે, ભૂંડી ! નથી આપણ જીવવાનાં કે નથી જીવવાનાં મા’જનેય! ત્યારે શું કામ ભૂંડી આ મરતી ઘડીએ કણબીના દીકરા પાસે હાથ ધરાવે છે ? ના, ના રાજુ ! તું એકલી જા, હું તો નથી જ આવવાનો.’ ને એ થંભી ગયો. દૂર દેખાતી પેલી દરિદ્રનારાયણોની લાંબી કતાર તરફ આંસુવિહોણી રડતી આંખે તાકી રહ્યો. સ્ત્રી-પુરુષોનાં એ અર્ધનગ્ન હાડપિંજરોમાં પટેલ હતા ને બ્રાહ્મણોય હતા. કોઈ કોઈ વાણિયામાંથી પણ હતા, જ્યારે ઠાકરડાની તો મોટી સંખ્યા હતી. ઘાંચી અને સિપાઈ હારમાં સેળભેળ હતા. પણ એ બધાયમાં ઝાઝો ભાગ તો હતો ખેડૂત જ ને ! કાળુના પગ જ જાણે જડાઈ ગયા. ‘ભગવાનને જીવતો રાખવો હશે તો મોખાનાં છોડાંએ જ-’

‘પણ મારી સાથે તો ચાલો! કે મનેય તમારે ભૂખે મારી નાખવી છે? તમારા આ બે સાળાઓનો વિચાર કરો!’ રાજુ કરગરતી હતી.

‘મારે વાદે તમે શું કામ મરો! લે હેડ’. અને વળી એણે પગ ઉપાડ્યો.

પાસે જતાં એણે ચારે બાજુ નજર ફેરવી. ઊંચા ઓટલાવાળી મંદિરની પરસાળમાં સુંદરજી શેઠ, આંખ મીંચાઈ જાય એવાં કપડાં-સફેદ ધોતિયું ને અંગરખું, સોનેરી તલાવાળી રાતી પાઘડી ને ગળે દુપટ્ટો વગેરે પોશાકમાં શોભતા ગોળ તકિયાને અઢેલીને ગાદી પર બેઠા છે. બીજા મહાજનો પણ આસપાસ ગોઠવાયેલા છે.

ટોટાદાર તમંચા સાથે એક તરફ ખુરશી ઢાળી ફોજદાર બેઠા છે, તો હવાલદાર પેલી કારતૂસી બંદૂક સાથે ચારે બાજુ નજર ફેરવતો તોલાટની બાજુમાં ગોઠવાયેલો છે. કેટલાક સિપાઈ લાકડીઓ સાથે ફરી રહ્યા છે. આવનારાઓને છેલ્લે કાઢે છે, લેનારને ચેતવણી આપે છે: ‘જો ભૂલેચૂકે ફરીથી આવ્યો તો છાતીમાં આ ટોટો જ સમજી લેજે.’

રાજુને પેલા છેડે પહોંચાડવા જતા કાળુને આંખે એવા એવા માણસો નજરે પડ્યા કે જેણે ખળામાંથી ઊંચકાય એટલા દાણા બ્રાહ્મણોને દાન કરેલા. તો વળી ઘરમાં ધાન નાખવાની એક વખત જગ્યા ન હતી એવાય એમાં ઊભા હતા. અરે, નાના સરખો લૂંટફાટને શરમ માનનારો ને ભાઈનું દીધેલું ન લેનારોય કંગાળ બનીને હારમાં પડ્યો હતો.

‘અરેરે! ભૂખ જ ભૂંડી છે, નઈ? નકર વળી-’ કાળુની આંખો ભીની થઈ આવી. જ્યારે વિચાર તો અનેક ઊઠતા હતા: ‘જેના ધણી આગળ દુનિયા આખી ભલભલા રાજા મા’રાજા ને શેઠિયાઓ હાથ ધરતા આવતા એના જ ધણીને આજે હાથ ધરવાનો? ને તેય એક દોઢપાશેર ખીચડી માટે ? ધિક્ પડ્યો એ અવતાર ને ધિક્ પડ્યું એ જીવવુંય!’

પણ આવા વિચારવાળો એક કાળુ જ ન હતો, બીજાય કેટલાક હતા જે અહીં ડોકાયા ન હતા. શંકરદા ને રણછોડ જીવતા હોત તો એય બીજું ગમે તે કરત પણ આમ હારે પડીને આખી દુનિયા દેખે એ રીતે હાથ તો ન જ લંબાવત!

કાળુ, રાજુ તથા પેલાં બે છોકરાંને લાઈનમાં ઊભાં રાખ્યાં ન રાખ્યાં ને તરત જ કાળુ પાછો વળી ગયો. સિપાઈએ ટોક્યો: ‘એ ઠૂંઠિયા ! ક્યાં જાય છે એમ ?’

‘ક્યાં તે મારા મુકામ પર.’ કાળુએ પાછળ જોયા વગર જ કહ્યું. પગ તો ચાલુ જ હતા.

‘અરે ઊભો રે’, એ ઝરખ ! સુનતા નઈ હ ?’

કાળુ ઊભો રહી ગયો: કહ્યું, ‘પણ મારે નથી ખાવું ધરમાદું, પછી?’

‘કેમ નથી ખાવું ? આ બધા લે છે ને તું કેમ ન લે ? મોટો લાટ થઈ ગયો એમ ?’

કાળુને તો આ જબરદસ્તી નવાઈની લાગી. ને એય તંગ બન્યો: ‘લાટ હોત તો લેત પણ કણબી છું એટલે નઈ લઉં. તું તૂટી જઈશ તોય નઈ લઉં! ચાંપી દેવો હોય તો ચાંપી દો ટોટો. આ ઊભો.’

માનવીની એ આખીય કતાર ડોક ફેરવી રહી; કાળુ સામે-ધરતીના જાયા સામે તાકી રહી, ખુદ પેલા ફોજદાર અને સુંદરજી શેઠેય ઊંચી ડોક કરી. ને...

સિપાઈ કંઈ ગડદાપાટુ કરે તે પહેલાં તો એમણે એક મહાજનને મોકલી કાળુને પોતાની પાસે બોલાવ્યો, અને પૂછ્યું, ‘કેમ ભાઈ, પટેલ, તું આ પેટિયું નથી લેતો ?’

કાળુ શો જવાબ આપે! ને આપે તોય એના મનથી તો ખાતરી હતી કે આ લોક એના જવાબને-કણબીના દિલને નહિ સમજી શકે! સામે પડેલો આ ધાનનો ઢગલો અમારો એમ કહીશ તો ઊલટો ટોટો ચાંપી

દેશે ને વળશે કંઈ નઈ ! અરે, વળે શું નંઈ ! જો આ બધા ધાનના ધણીઓ હાથ ધરવાને બદલે ઉગામે તો આ બંદૂકવાળાય નાસવા માંડે ઊભી પૂંછડીએ!

‘શા વિચારમાં પડી ગયો છે, ભાઈ! મને તું જવાબ તો આપ.’ સુંદરજી શેઠના શબ્દોમાં મીઠાશ નહિ, હૈયાને સુંવાળું સુંવાળું લાગે એવું કંઈક ટપકતું હતું.

ને તેથીસ્તો કાળુની પેલી આગભરી આંખોમાંથી ટપટપ કરતાં આંસુ જ ખરી પડ્યાં: ‘શું કહું શેઠ ! છાતી સામે અમારા જ કમાયેલા આ ધાનના ઢગલા જોઈને અમારાં કાળજાં શું કે તાં...’

પણ ‘હશે’ કહે તે પહેલાં તો ડૂસકું નીકળી પડ્યું. એ ધૂસકે ધૂસકે રડી ઊઠ્યો.

આવડા મોટા શેઠ, મહાજનો ને ફોજદાર આગળ જઈ સવાલજવાબ કરતા કાળુને જોઈ દૂર ઊભેલો નાનો બળી ઊઠ્યો... કાળુને રડતો જોઈ: ‘આવો લાગ મળ્યો’તો કે મળશે ?’ ને ઘાંટો પાડી કહી નાખ્યું: ‘હાથ ન તો ધરવો ત્યારે હવે રોવા શું બેઠો છે?’

પણ આ શબ્દોએ સુંદરજી શેઠને જરાક ખાટા કરી મૂક્યા! અરે, પેલા ફોજદારનેય દાઝ ચઢી, પણ નાનાનાં એટલાં વળી સદ્ભાગ્ય કે એને બોલતો એણે દેખ્યો ન હતો ને ત્યાં વળી સુંદરજી શેઠ બોલતા થયા: ‘હું જાણું છું જુવાન, કે તને તારા જ ધાન માટે હાથ ધરતાં શરમ આવે છે. પણ અમનેય સદાવ્રત ખોલતાં એટલી જ શરમ આવે છે! સમસ્ત પૃથ્વીનું પાલન કરનારને અમે તે ક્યાં સુધી પાળવાના છીએ! આ તો મેઘરાજાને પાણી પોંચાડવા જેવી વાત છે!’ શેઠે હાસ્ય કર્યું. પણ સાવ ફિક્કું. જોરથી શ્વાસ લેતાં ઉમેર્યું: ‘પણ શું થાય, ગાંડા! કુદરત આગળ આપણ બધાંય લાચાર છીએ જો, તું એક વાર મારી સામે જો.’

કાળુએ ઊંચે જોયું.

‘તને એમ લાગતું હોય કે આ ધર્માદા છે, હાથ ધરતાં તને સંકોચ થતો હોય, તો કાલથી તું આ એટલા પર આવીને ઝાડું મારી જજે ને મુખિયાજી પાસેથી ગાદીતકિયા માગીને અહીં પાથરી દેજે. પછી તો બસ ને? પછી તને એમ નહિ થાય ને કે હું મફત-ધર્માદા ખાઉં છું?’

કાળુને પોતાના પેલા વિચાર જાણે બાલિશ લાગવા માંડ્યા. શેઠની મોટાઈને માથે ચઢાવી એ આંખ વાટે વંદી રહ્યો. મનમાં મનમાં કહેતોય હતો: ‘શેઠ હજો તો આવા મોટા ગજાના હજો!’

શેઠે વળી કહ્યું: ‘તારા જેવા બીજા હોય તો એમનેય સમજાવજે. કે’જે કે તમારું છે ને તમને આપીએ છીએ. એમાં ધર્માદા જેવું કંઈ જ નથી.’

કાળુએ ડોકું હલાવ્યું. અહેસાન માનવાના શબ્દો ન સૂઝતાં સુંદરજી શેઠને ‘જે શ્રીકૃષ્ણ’ કરીને ચાલતો થયો. લાઈનમાં જઈને ખડો થઈ ગયો. ‘અમારું છે ને અમારે લેવું છે... મારુંય આમાં હશેસ્તો. પેલા વલ્લાવાળા ક્યારડાની મારી સાળ હાથમાં ફેરવેલી ને રમાડેલી એ સાળના ચોખા, ઓળખી કાઢું-વીણી દેખાડું કો’તો!’

સિપાઈને તો કોણ જાણે કેમ પણ કાળુ જાણે આંખનો પાટો અને તેય જાણે મર્યાનો હતો. પણ ફોજદાર જેને સલામ ભરતા હતા એવા ખુદ શેઠની જ એના પર મહેરબાની ઊતરી હતી, અરે ‘મોઢામોઢ’ એનાથી વાતો કરી પછી એને કરી પણ શું શકાય ? ને એ લોક કાળુ ઉપરની દાઝ બીજા ઉપર ઉતારી રહ્યા. ‘પાલનહાર જોયા હોય તો! બરાબર હારમાં ઊભો રે...!’

એ દોઢપાશેર ખીચડી ફાટેલા ધોતિયાની ફડકમાં લઈને રવાના થતાં કાળુને હસવું આવ્યું: ‘આ તો બાવાનાં બેય બગડ્યાં, એના જેવો ખેલ થયો! ટેકેય ખોયો ને જીવ પણ ખોવાનો!’

કાળુની વાત ખોટી ન હતી. અત્યાર સુધી તો પાશેર-દોઢ પાશેર પણ મકાઈ કોદરા સરખું ‘નકુર’ ધાન

મળતું તું, જ્યારે આ તો કાળુના જ શબ્દોમાં કહીએ તો ‘એક ઓડકાર’ ખાતામાં જ આ દોઢપાશેર ખીચડી હજમ! ને વાટ જોતી ઊભેલી રાજુને કહ્યું: ‘રાજુ, પેલા કે’નારે ખરું જ કહ્યું છે કે ‘રામ! તારી કેવી ગતિ, કે કુણ કમાય કોની વતી!...’ આપણું તો કપાળેય કાણું છે ને આ ખોબોય કાણો નીકળ્યો.’

રાજુ ચિડાઈ ઊઠી: ‘મારો ભાઈ ને ભગો કે છે એમાં જરાય ખોટું નથી.’ ને આંખો કાઢતાં કહ્યું. ‘ખબરદાર, જો હવે આવો કશો બબડાટ કર્યો છે તો. અડધા તો આમ ગણીગણીને જ મરવા પડ્યા છે. તમારા ડિલ સામે તો જુઓ! તમને ખબર છે ડાકણમાં ડાકણ કુણ છે જાણો છો?’

કાળુને તો રાજુની ગાળોય ગોળથી મીઠી હતી. જ્યારે આ ઠપકો હતો ને તેય મીઠો. હસતાં હસતાં વચ્ચે જ બોલી ઊઠ્યો: ‘ડાકણમાં ડાકણ તો ભૂખ છે, પણ...’

પણ રાજુ અત્યારે રમૂજમાં ન હતી. બોલી ઊઠી: ‘ના ! ડાકણ ચિંતા છે. માનવીના કાળજને ખોતરી ખાય છે!’ ને પછી તો રાજુએ એને કેટલીક સમજણ શિખવાડી, શિખામણ દીધી.

‘હા, ભાઈ, હા. હેંડ હવે એ બધો લવારો નઈ કરું.’ આમ કહેતો કાળુ વળી પાછો ગંભીર બન્યો. બની જવાયું. બોલ્યો: ‘પણ ભૂંડામાં ભૂંડું શું છે એ જાણો છે તું?’

‘ભૂખ, શું તે?’

‘ના ! હું ય ભૂખને ભૂંડામાં ભૂંડી કે’તો’તો. પણ એનાથી ય ભૂંડું આજ એક બીજું ભાળ્યું....’

કાળુએ ધોતિયાની પેલી પોટલી ઉપરથી નજર ઊંચકી રાજુ સામે માંડી. આરપાર તાકતો હોય તેમ જોઈ રહેતાં પૂછ્યું: ‘તને ખબર છે? ભૂખથીય ભૂંડી ભીખ છે. ભૂખ તો હાડમાંસ ગાળી નાખે છે, પણ આ ભીખ તો’ કાળુ જાણે બેભાનમાં એકલો એકલો લવતો હતો, ‘રાજુ! ખરું કહું છું, આપણાં ગુમાન ને આતમાનેય ઓગાળી નાખે છે, પાણી કરી દે છે! ને યાદ રાખજે’

રાજુ માટે હવે આ અસહ્ય થઈ પડ્યું, ને મા જેમ છોકરાને ધમકાવે તેમ ધમકાવતાં બાવડું ઝાલી હડસેલ્યો: ‘તમે છાનામાના ઘેર હેંડો ઘેર, નકર?’ પણ આ સાથે જ એનો અવાજ ઢીલો પડી ગયો: ‘શું કામ બધાં ભેગાં થઈને મારો જીવ ખાઓ છો? કહેતાં પેલાં બે છોકરાંનેય હડસેલ્યાં. આના કરતાં તો હું જ મરી ગઈ હોત તો’

રાજુના કંટાળાએ કાળુને ભાનમાં આણ્યો. પછતાતો હોય તેમ લાચાર અવાજે કહ્યું: ‘તારા સમ ખાઈને કહું છું, રાજુ, હવેથી હું આવો કાંઈ લવારો કરું તો જેને ભગવાન પૂછે જો.’

‘તો હેંડો છાનામાના-’ ને કાળુ આજ્ઞાંકિત પુત્રની જેમ આગળ થઈ ગયો. પેલાં બે છોકરાં સાથે ચાલવા લાગ્યો.

કાળુએ ન બોલવાના સોગન ખાધા હતા. બાકી એનું અંતર તો પાછાં ફરતાં ને શેરીઓમાં ભટકતાં પોતાનાં બાંધવોની હાલત જોઈને બળ્યે જતું હતું. કપડેલત્તે ને દેદારે તો બેહાલ હતાં જ ને તેમાં આજ વળી પેટિયાં લીધાં હતાં...ભિખારીઓનાં ટોળાં જ બરાબર ! ને...કાળુની આંખમાંથી ડબડબ કરતાં આંસુ સરી પડ્યાં. મનમાં મનમાં કહીય રહ્યો: ‘અડધો અષાડ ગયો તોય ના આવ્યો. ત્યારે હવે ખાંડણિયામાં માથું ને ધીમો કેમ રામ! આ દોઢપાશેર ખીચડી વળી શું કામ? હવે તો ઝીંકવા જ માંડ! નથી વેઠાતાં રામ! ભૂખોય નથી વેઠાતી ને આ ભીખય! માટે ઝીંકવા જ માંડ!’ પણ મકાનનો ઓટલો ચડતાં ખુદ કાળુ જ ઝીંકાઈ પડ્યો. પછી એ તો ગરમ વિચારોને લીધે, ભૂખનો માર્યો કે ગમે તે કારણે હોય.

(‘માનવીની ભવાઈ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

અદેખાઈ-ઈર્ષ્યા, બીજાનું સારું જોઈને થતી દ્વેષની લાગણી; છપના-છપ્પનિયો દુષ્કાળ, (સંવત 1956નો છપ્પનિયો દુકાળ); શાળ-શાલિ, ડાંગર, કમોદ; કંગાળ-દરિદ્ર, ગરીબ; હાર-કતાર

તળપદા શબ્દો

લાટ-મોટા સાહેબ, સત્તાધીશ; આણેલા-લાવેલા; સોગન-સોગંદ, કસમ; આભલું-આકાશ, વાદળ; આલવું-આપવું મલક-દેશ, મુલક; ધરમ-ધર્મ; હેંડો હેંડો-ચાલો ચાલો; પાશેર-પા; પરથમી-પૃથ્વી; ફડક-પહેરેલા કપડાનો ઝૂલતો છેડો; પલ્લો-પ્રલય, વિનાશ; વાહે-લીધે; નઈ-નહીં; ધિક્-ધિક્કાર; પેટિયું-રોજી, પેટના માટે મજૂરી કરનારું; ભૂંડું-ખરાબ; લાગ-તક, મોકો; લવારો-બબડાટ; કુણ-કોણ; દિલ-શરીર, તન; નકુર-નક્કર

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

ધરતી×આકાશ; સવાલ×જવાબ; સુંવાળું×બરછટ, ખરબચડું; દરિદ્ર×અમીર; સદા×અસદા; સદ્ભાગ્ય×દુર્ભાગ્ય

રૂઢિપ્રયોગો

ચાલતા થવું-મૃત્યુ પામવું; પગ જડાઈ જવા-સ્તબ્ધ થઈ જવું, સ્થિર થઈ જવું; આંખો ભીની થવી-લાગણીશીલ થઈ જવું; દાઝ ચઢવી-ગુસ્સો આવવો

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

મરણ પાછળ રોવું, કૂટવું અથવા લોકિક-કાણ; સગાસંબંધીમાં જન્મ તેમજ મરણ વગેરેથી પાળવામાં આવતું અલગપણું-સૂતક; મરણ પાછળ ક્રિયા કરાવવી, શ્રાદ્ધ કરવું-સરાવવું; અનાજ ભરવાનો ઓરડો, વખાર, ભંડાર-કોઠાર; પૃથ્વી અને આકાશની જ્યાં સંધિ દેખાતી હોય છે તે રેખા-ક્ષિતિજ

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) કેમ ભાઈ, પટેલ, તું આ પેટિયું નથી લેતો ? આ વાક્ય કોણ કોને ઉદ્દેશીને કહે છે ?

(A) શેઠ કાળુને કહે છે.

(B) સિપાઈ કાળુને કહે છે.

(C) રાજુ કાળુને કહે છે.

(D) કાળુ રાજુને કહે છે.

(2) કાળુ માને છે કે જગતમાં સૌથી ખરાબ બાબત....

(A) કીર્તિની ભૂખ છે.

(B) માનવીની જરૂરિયાત છે.

(C) માનવીની ઈર્ષ્યા છે.

(D) સ્વમાન ગુમાવી ભીખ માટે હાથ લંબાવવો તે છે.

2. એક - એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

(1) દુકાળના વખતમાં લોકોને કોણે મદદ કરી ?

(2) કાળુ અને રાજુ ભૂંડામાં ભૂંડી બાબત કોને કહે છે?

(3) સદાપ્રતમાં અનાજ લેવા કોણ - કોણ ઊભા હતા ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.

- (1) અંતે કાળુ અનાજ માટેની મદદ લેવા શા માટે તૈયાર થાય છે ?
- (2) ‘બાવાનાં બેય બગડ્યાં’ એમ કાળુ શા માટે કહે છે ?
- (3) સુંદરજી શેઠ વિશે પાંચ વાક્યો લખો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો.

- (1) આ વાર્તાને આધારે કાળુનું પાત્રાલેખન કરો.
- (2) આ વાર્તાને આધારે દુકાળની ભયાનકતા તમારા શબ્દોમાં આલેખો.
- (3) રાજુની મનોવ્યથા તમારા શબ્દોમાં આલેખો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ઓછા શબ્દોમાં આબેહૂબ અને અસરકારક વર્ણન આ કૃતિનું ધ્યાનાકર્ષક પાસું છે જે નીચેનાં વાક્યોથી સમજાશે.
 - ભૂખે ટેકને ઠોકરે ચઢાવી હવે ખાંડણિયામાં માથું તો ધીમો કેમ રામ ?
 - ભૂખથીય ભૂંડી ભીખ છે.
- લેખકે વર્ણનને અસરકારક બનાવવા આલવું, અમ્મરિયા,મા’રાજ, હેંડવું.. જેવા તળપદા શબ્દો; દાઝ ઉતારવી, ઊભી પૂંછડીએ ભાગવું જેવા રૂઢિપ્રયોગો અને બાવાના બેય બગડવા, દેખવું નહિ ને દાઝવું નહિ જેવી કહેવતો પાસે સરસ કામ કઢાવ્યું છે.
- વરસાદ વરસાવતા અષાઢ માસમાં વાદળો નહિ હોવાથી આકરો તાપ લાગતો હતો. - દુષ્કાળની આ સ્થિતિ આમ જ વર્ણવાય તો વર્ણન સાવ સામાન્ય બની રહે પરંતુ આ જ વાત લેખકે અહીં કેવી સરસ રીતે રજૂ કરી છે તે જુઓ.
 - વૈશાખ જેઠના તડકાય અષાઢિયા તાપ આગળ તરણા તોલે હતા.
- ‘દુષ્કાળમાં ભૂખે મરતા ખેડૂતને થોડું અનાજ આપવું પડે!’ તેની રજૂઆત જુઓ... (અનાજ આપવું) ‘આ તો મેઘરાજાને પાણી પોંચાડવા જેવી વાત છે.’ વર્ણનની આ કલા માણતા શીખો.
- કાળુ, રાજુ, સિપાઈ અને શેઠ જેવાં વિવિધ પાત્રો દ્વારા થયેલ વિવિધ પ્રકારનો ભાષાનો ઉપયોગ પણ ધ્યાને લો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

જગતનો તાત જે અનાજ પકવીને સૌને જિવાડે છે તે જ ખેડૂતને પોતે પકવેલું અનાજ ભીખમાં માગવા ઊભા રહેવું પડે તે હૃદયદ્રાવક સ્થિતિનો ચિતાર વિદ્યાર્થીઓને આપવો.

પરિસ્થિતિ સાથે સમાધાન સાધવા મથતા કાળુના મન:સંઘર્ષને સ્પષ્ટ કરવો. વિકટ પરિસ્થિતિમાં સંપ, સહકાર અને સમજથી કામ લેવું જોઈએ તે મહાજનના પાત્ર દ્વારા લેખકે વ્યક્ત કર્યું છે તેની ચર્ચા વિદ્યાર્થીઓ સાથે કરવી.

‘માનવીની ભવાઈ’ કૃતિ વાંચવા વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણા આપવી.

●

રાવજી પટેલ

(જન્મ: 15-11-1939, મૃત્યુ: 10-08-1968)

રાવજી છોટાલાલ પટેલનો જન્મ ખેડા જિલ્લાના ડાકોર પાસે વલ્લવપુરાના ખેડૂત પરિવારમાં થયો હતો. તેમનો એકમાત્ર કાવ્યસંગ્રહ 'અંગત' છે. તેમનાં ઊર્મિકાવ્યો, ગીતો અને દીર્ઘકાવ્યોમાં અનેક રંગદર્શી ભાવછટાઓનું ચોટદાર ચિત્રણ થયું છે. 29 વર્ષની યુવાન વયે ટી.બી. ના કારણે તેમનું અકાળે અવસાન થયું હતું. તેમણે 'અશ્રુઘર' અને 'ઝંઝા' એમ બે નોંધપાત્ર નવલકથાઓ આપી છે. 'વૃત્તિ અને વાર્તા' એમનો વાર્તાસંગ્રહ છે.

કૃષિ કવિ તરીકેની રાવજી પટેલની પ્રતિભાને દૃઢ બનાવતી આ તેમની જાણીતી રચના છે. કટાવ અને મનહર જેવા મિશ્ર છંદમાં અને બોલચાલની લઢણમાં રચાયેલી આ રચનામાં ખેડૂતની એક વેદનાશીલ બપોરનું આલેખન છે. સારસી એ પ્રિયતમા કે પત્નીનું પ્રતીક છે તો સાથે સાથે એ જીવનનું પણ પ્રતીક બને છે. કાવ્યમાં વપરાયેલા બધા જ શબ્દો ખેડૂતજીવન સાથે જોડાયેલા છે. કાવ્યનાયકના મનમાં એક એવી વેદના છે જેના કારણે એને આસપાસના કોઈ કાર્યમાં કે વસ્તુમાં રસ નથી રહ્યો. ટી.બી.ના રોગને કારણે મૃત્યુને નજીક આવતું જોવાના કારણે પણ આ ભાવ વ્યક્ત થયો હોય. છાશ, રોટલો, તમાકુ, તાપણી, મહુડો આ બધું જ રસથી છલકાતું જગત છે જેમાં કાવ્યનાયકને હવે કોઈ રસ નથી રહ્યો. બપોર જીવનના મધ્યાહ્નનું જ પ્રતીક છે. વસ્તુ જગતના આવા નિરૂપણથી કવિએ કાવ્યને વધારે આસ્વાદ્ય બનાવ્યું છે.

મારા ખેતરને શેઢેથી
 લ્યા, ઊડી ગઈ સારસી !
 મા,
 ઢોચકીમાં છાશ પાછી રેડી દે.
 રોટલાને બાંધી દે.
 આ ચલમની તમાકુમાં કસ નથી;
 ઠારી દે આ તાપણીમાં
 ભારવેલો અગની.
 મને મહુડીની છાંય તળે
 પડી રહેવા દે.
 ભલે આખું આભ રેલી જાય.
 ગળા સમું ઘાસ ઊગી જાય.
 અલે એઈ,
 બળદને હળે હવે જોતરીશ નઈ....
 મારા ખેતરને શેઢેથી -

('અંગત' માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

શેઢો બે ખેતર વચ્ચેની હદનો થોડો ખુલ્લો મૂકેલો પટ્ટો; લ્યા એલા, અલ્યા (એક તુંકારાભર્યું પુરુષવાચક સંબોધન)

તળપદા શબ્દો

ઢોચકી ઢોણી, માટીનું વાસણ ભારવેલો ચૂલામાં અગ્નિ ઉપર રાખવાળી તેને સળગતો રાખવો લ્યા એલા, અલ્યા અગની અગ્નિ સમું સમાન તળે નીચે નંઈ નહીં છાંય છાંયડો

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) ખેતરના શેઢે શું બન્યું હતું ?

(A) બળદ થાકીને બેસી ગયા હતા.

(B) સારસી ઊડી ગઈ હતી.

(C) વરસાદ તૂટી પડ્યો હતો.

(D) ગળા સમું ઘાસ ઊગી ગયું હતું.

(2) કવિ કયા વૃક્ષ નીચે બેઠા હતા ?

(A) બાવળ

(B) બોરડી

(C) આંબો

(D) મહુડી

2. એક - એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

(1) ઢોચકીમાં છાશ પાછી રેડવાનું કવિ કોને કહે છે ?

(2) કવિ ભારવેલો અગ્નિ ઠારી દેવાનું કેમ કહે છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નો બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.

(1) કવિ ક્યાં સુધી મહુડીની છાંય તળે પડી રહેવા માગે છે ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો.

(1) સારસીના ઊડી જવાથી કવિ ઉપર થયેલી અસર તમારા શબ્દોમાં લખો.

(2) ગ્રામજીવનમાં ખેતર-વાડીનું બપોર વેળાનું ચિત્રાત્મક વર્ણન કરો. -

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- તમારી કલ્પનાના ખેતરનું શબ્દચિત્ર આલેખો યા રંગ-રેખાથી ચિત્ર ઢોરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ગદ્યની છાંટવાળા આ કાવ્યમાં 'મા' અને 'અલે એઈ' નું સંબોધન કાવ્યને ગતિ આપે છે. અહીં સંબોધન છે પણ સંવાદ નથી, જે બાબત કવિની એકલતાનું માર્મિક સૂચન કરે છે.
- 'રેડી દે', 'બાંધી દે', 'રહેવા દે', 'જોતરીશ નહિ' - જેવા આજ્ઞાર્થ રૂપોથી કવિ 'મનની સ્થિતિની' ગૂંથણી કરે છે. - આ રૂપો કાવ્યની વિશેષતા બન્યાં છે.
- કવિએ અહીં વાપરેલ શેઢો, ઢોચકી, છાશ ને રોટલા, ચલમ, તાપણી, મહુડીની છાંય - ગ્રામ પરિવેશને, ગામના ખેતરને કેવું તાદૃશ્ય કરી દે છે તે જુઓ.

શિક્ષકની ભૂમિકા

રાવજી પટેલ ગ્રામજીવનના સ્વાનુભવથી ભર્યા ભર્યા કવિ છે. ગ્રામ પરિવેશ તેમની કવિતામાં ઊડીને આંખે વળગે તે રીતે આલેખાય છે તે જણાવવું.

પોતાના ખેતરના શેઢે વસતી સારસી ઊડી જતાં વ્યગ્ર બનેલા કવિને કશું ગમતું નથી. બપોરનું ભાથું, હળ, બળદ, ખેતી બધું નીરસ લાગે છે.

પક્ષીપ્રેમની સાથે પ્રિયપાત્ર માટેનો વિરહિત લગાવ પ્રતીકાત્મક સ્વરૂપે રજૂ થયો છે તેની પણ સમજ આપવી.

●

આત્માર્પિત અપૂર્વજી
(જન્મ: 04-01-1977)

આત્માર્પિત અપૂર્વજીનો જન્મ મુંબઈમાં થયો હતો. યુવાવયથી જ તેઓ આધ્યાત્મિકતા તરફ વળ્યા હતા. તેમણે ધરમપુરના શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર મિશનના સંસ્થાપક પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી રાકેશભાઈનું શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું છે. પોતાનું જીવન તેમણે સેવા અને સાધનાને સમર્પિત કર્યું છે. તેઓ શાસ્ત્રોના ઊંડા અભ્યાસી છે. વળી, ઉત્તમ વક્તા છે. દેશ-વિદેશમાં તેમણે અનેક શિબિરોનું સંચાલન કર્યું છે. તેઓ 'સદ્ગુરુ એકોઝ' માસિકના તંત્રી છે.

આ ચરિત્રનિબંધમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનાં જીવન અને દર્શનની ઝાંખી કરાવવામાં આવી છે. શ્રીમદ્ અર્વાચીન યુગના મહાન આધ્યાત્મિક સંત હતા. ટૂંકા આયુષ્યમાં તેઓ એક યુગપ્રવર્તક તરીકેનું જીવન જીવી ગયા. તેમનાં ઉચ્ચ જીવન અને નિર્મળ અધ્યાત્મજ્ઞાનથી ગાંધીજી અતિ પ્રભાવિત હતા. શ્રીમદ્માં બાળપણથી જ અસાધારણ સ્મરણશક્તિ હતી. બાળપણથી જ એમનામાં કરુણા, જીવદયા, પરોપકારવૃત્તિ, નિર્મળતા, નિખાલસતા, તટસ્થતા, શુચિતા જેવા ગુણોનો ઉત્કર્ષ જોવા મળે છે. તેમનામાં ઊંચી કવિત્વશક્તિ પણ હતી. સાત વર્ષની બાળવયે જાતિસ્મરણ એટલે કે તેમને પોતાના સેંકડો પૂર્વભવોનું ભાન જાગ્યું હતું. ૧૮ વર્ષની ઉંમરે તેમને શતાવધાની શક્તિ સિદ્ધ થયેલી હતી. આ સિદ્ધિ બદલ તેમને 'સાક્ષાત્ સરસ્વતી'નું બિરુદ પ્રદાન થયેલું. એમનું પોતાનું જીવન જ એક આદર્શ અધ્યાત્મગ્રંથ જેવું પવિત્ર અને પ્રેરક હતું.

રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજી પણ જેમને પોતાના આધ્યાત્મિક માર્ગદર્શક માનતા હતા એવી એક વિરલ વિભૂતિની આ વાત છે. તે સમયના ખેડા જિલ્લા અને અત્યારના આણંદ જિલ્લાના કાવિઠા ગામમાં એક મોટા આધ્યાત્મિક સંતનો ઉતારો. સંતનાં દર્શન કરવા અને તેમનો સત્સંગ સાંભળવા અનેક જિજ્ઞાસુઓ આવે. એક દિવસ કાવિઠા ગામની નિશાળનાં બાળકો આવ્યાં. સંત અને બાળકો વચ્ચે સંવાદ થયો.

સંતે પૂછ્યું : છોકરાઓ, હું પૂછું તેનો જવાબ આપશો ?

છોકરાઓએ કહ્યું : હા જી.

સંતે કહ્યું : તમારા એક હાથમાં છાશ ભરેલો લોટો હોય અને બીજા હાથમાં ઘી ભરેલો લોટો હોય, તમને માર્ગે જતાં કોઈનો ધક્કો વાગે તો કયા લોટાને વધારે જાળવશો ?

છોકરાઓએ જવાબ આપ્યો : ઘીનો લોટો વધારે સાચવીશું.

સંતે કહ્યું : કેમ ?

છોકરાઓએ કહ્યું : છાશ ઢળી જાય તો ફરી ઘણાય ફેરા કોઈ ભરી આપે પણ ઘીનો લોટો કોઈ ભરી આપે નહીં.

સંત બોલ્યા : છાશના જેવો આ દેહ છે તેને આ જીવ સાચવે છે અને ઘીની માફક આત્મા છે તેને જતો કરે છે. અવળી સમજણવાળો આ જીવ છે.

દેહ છાશ જેવો સામાન્ય છે. આત્મા ઘી જેવો મૂલ્યવાન છે. છાશ જેવો દેહ ઢોળાઈ જાય, નષ્ટ થઈ જાય તો મોટું નુકસાન નથી. મતલબ કે દેહ નહીં આત્મા મૂલ્યવાન છે. નાનાં બાળકોને વાતવાતમાં પણ શીરાની જેમ ગળે ઊતરી જાય એવો જીવનબોધ આપનાર આ સંત હતા શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર! શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું જીવન એટલે એક આધ્યાત્મિક પ્રયોગવીરનું જીવન !

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો જન્મ વિ.સં. 1924ની કાર્તિક પૂનમે એટલે કે દેવદિવાળીના દિવસે તા. 9-11-1867ના રોજ વવાણિયા ગામે થયો હતો. પિતાનું નામ રવજીભાઈ અને માતાનું નામ દેવબાઈ. જન્મસમયે તેમનું નામ લક્ષ્મીનંદન પાડવામાં

આવેલું. ચાર વર્ષની વયે રાયચંદ નામ રાખવામાં આવ્યું. રાયચંદના દાદા પંચાણભાઈ કૃષ્ણભક્ત હતા. રાયચંદે તેમની પાસેથી કૃષ્ણકીર્તન, ભક્તિપદો, અવતારકથાઓ વગેરેનું શ્રવણ કર્યું હતું. બાળવયે રાયચંદને પિતૃપક્ષ તરફથી વૈષ્ણવ ધર્મના સંસ્કાર અને માતૃપક્ષ તરફથી જૈન ધર્મના સંસ્કાર મળ્યા. આગળ જતાં તેમની નિષ્ઠા જૈન ધર્મમાં સ્થિર થયેલી. ગામમાં આવતા રામદાસજી નામના સાધુ પાસે બાળવયે કંઠી પણ બંધાવેલી. એક દિવસ કંઠી તૂટી જતાં ફરીથી તે બંધાવી નહતી.

બાળપણથી જ રાયચંદનું વ્યક્તિત્વ નોખું અને નિરાળુ હતું. તેમની બુદ્ધિ સતેજ હતી. સ્મરણશક્તિ અસાધારણ હતી. નવું નવું વાંચવાની, સાંભળવાની, શીખવા-શીખવવાની વૃત્તિ પ્રબળ હતી. વાંચે, ભણે, ભણાવે તે બધું આપોઆપ યાદ રહી જતું. શાળાનું સાત ચોપડીનું શિક્ષણ બે જ વર્ષમાં પૂરું કરી દીધેલું. આઠમા વર્ષે કાવ્યરચનાઓ કરવાનો પ્રારંભ કરેલો. તેઓ શીઘ્રકવિ હતા. આઠ વર્ષની ઉંમરે એમણે અંદાજે પાંચ હજાર કડીઓ રચેલી. નવ વર્ષની વયે રામાયણ અને મહાભારતને કાવ્યરૂપે આલેખવાનું શરૂ કરેલું. તેમને સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરવાં ગમતાં. બાળપણમાં રમતિયાળ અને આનંદી હતા. તેર વર્ષની વયે રાજકોટમાં અંગ્રેજોનો અભ્યાસ શરૂ કરેલો. તે સમયે રાયચંદ પિતા સાથે દુકાને પણ બેસતા. એમના અક્ષર સુંદર અને મરોડદાર હતા.

નાની ઉંમરે શ્રીમદ્ને જાતિસ્મરણજ્ઞાન જન્મેલું. ઘટના એવી બની કે તેઓ સાત વર્ષના હતા ત્યારે વવાણિયા ગામમાં, તેઓના પરિચિત અમીચંદભાઈને સર્પદંશ થયો ને તેઓ ગુજરી ગયા. બાળ શ્રીમદે દાદાજીને પ્રશ્ન કર્યો કે ‘ગુજરી જવું એટલે શું?’ શરૂઆતમાં તો દાદાજીએ ઉત્તર ટાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ રાજચંદ્રે પીછો ન છોડ્યો ત્યારે કહ્યું કે ‘ગુજરી જવું એટલે શરીરમાંથી જીવ નીકળી જવો. હવે અમીચંદકાકા હાલીચાલી કે બોલી શકશે નહીં, ખાવું-પીવું કશું કરી શકશે નહીં; તેમના શરીરને તળાવ પાસેના મસાણામાં બાળી આવશે.’ નાના રાજચંદ્ર તળાવે ગયા. ત્યાં ઝાડ ઉપર ચડીને ભડભડ બળતી ચિતાને જોઈ. આ ઘટના નિહાળ્યા બાદ એમના ચિત્તમાં તીવ્ર મનોમંથન જન્મ્યું હતું. તેઓ ગહન ચિંતનમાં ડૂબી ગયા હતા. જાતિસ્મરણ જાગ્યું હતું. પોતાના સેંકડો પૂર્વભવોનું તેમને સ્મરણ થયું હતું.

બાળપણમાં એક વખત દેવમાએ તેમને શાક સમારવા આપ્યું. શાક સુધારતી વખતે લીલાં શાકભાજીમાં રહેલા જીવો પ્રત્યે દયાથી શ્રીમદ્ની આંખો ભરાઈ આવેલી. આ ઘટના એમનામાં બાળપણથી જ જીવદયા અને કરુણા જેવા સંસ્કાર દર્શાવે છે.

શ્રીમદ્ પ્રથમથી જ પ્રભાવશાળી બાળક હતા. હૃદય ઋજુ અને નિર્મળ હતું. હૃદયની નિખાલસતા અને જ્ઞાનની પારદર્શિતાને લઈને તેઓ ભવિષ્યમાં બનનારા પ્રસંગો જાણી શકતા. સામાના મનમાં શું ચાલે છે તે પણ જાણી શકતા. એક વખત કચ્છમાંથી બે મહાનુભાવો સાંઢણી ઉપર સવાર થઈને શ્રીમદ્ને મળવા આવતા હતા. બાળ શ્રીમદ્ને ખબર પડી. મહાનુભાવો જે રસ્તેથી આવતા હતા તે રસ્તે તેઓ સામે ચાલીને મળવા ગયા. બંનેને તેમણે પહેલાં ક્યારેય જોયેલા નહીં. તેમ છતાં બેઉને ‘કેમ હેમરાજભાઈ, કેમ માલસીભાઈ!’ એમ નામ દઈને બોલાવેલા! સાયલાથી બીજમંત્ર લઈને આવનાર શ્રી સૌભાગ્યભાઈના ખિસ્સામાં જે કાગળ હતો તેમાં શું લખેલું હતું તેની વિગત તેમણે વગર વાંચ્યે જાણી લીધી હતી.

શ્રીમદ્ એક વાર શ્રી ધારસીભાઈ સાથે રાજકોટ આવ્યા હતા. રાજકોટ શ્રીમદ્નું મોસાળ. ત્યાં એમના બે મામા રહે. મામાએ પૂછ્યું, ‘તમે કોની સાથે આવ્યા છો?’ શ્રીમદે કહ્યું, ‘ધારસીભાઈ સાથે.’ મામાઓ અને ધારસીભાઈ વચ્ચે રાજસંબંધી ખટપટનું વેર. બંને મામાએ ધારસીભાઈને ઠેકાણે પાડી દેવાનો કારસો ઘડેલો. એમની વાતચીત ઉપરથી રાજચંદ્રને ગંધ આવી ગયેલી. તેઓ ધારસીભાઈને ઘરે ગયેલા. કારસાની જાણ કરી ધારસીભાઈને અગાઉથી ચેતવી દીધેલા. શ્રીમદ્ પહેલેથી જ પરહિત અને પરોપકારની ભાવનાવાળા હતા.

વાંચન અને અધ્યયનની જેમ તેમની લેખનશક્તિ પણ ઘણી નાની ઉંમરથી ખીલી ઊઠી હતી. અગિયાર વર્ષની ઉંમરે ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ જેવા સુપ્રતિષ્ઠિત સામયિકમાં તેમના લેખ પ્રસિદ્ધ થવા લાગેલા. તેર-ચૌદ વર્ષની ઉંમરે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરેલો. સોળ-સત્તર વર્ષની ઉંમરે ‘સ્ત્રીનીતિબોધક વિભાગ 1લો’ પુસ્તક લખેલું. આમાં તેમણે સ્ત્રીઓ શિક્ષિત થાય, તેમને માટે સારા ગ્રંથો લખાય, બાળલગ્નો, કજોડાં વગેરે કુરિવાજો બંધ થાય એ વિશે લખ્યું છે. આ જ સમયમાં ‘મોક્ષમાળા’ અને ‘પુષ્પમાળા’ ગ્રંથોની રચના કરેલી. ‘મોક્ષમાળા’ ત્રણ દિવસના ટૂંકા ગાળામાં લખાયેલો ચિંતનગ્રંથ છે. ‘પુષ્પમાળા’માં સૂત્રાત્મક શૈલીમાં 108 બોધવચનો લખાયેલાં છે. નીતિબોધ અને ધર્માચરણનાં પ્રેરક વચનો છે. નડિયાદમાં એકી બેઠકે માત્ર

દોઢ જ કલાકમાં શ્રીમદે રચેલો ‘શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર’ નામનો એકસો બેતાળીસ ગાથાનો પદ્યમય ગ્રંથ તેમનો સર્વોત્કૃષ્ટ દર્શનગ્રંથ છે.

વઢવાણ કેમ્પમાં તેમણે ઈ.સ.1900માં પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળની સ્થાપના કરેલી. આ સંસ્થાએ ઉચ્ચ કોટિનું સાહિત્ય વિવિધ ભાષાઓમાં પ્રસિદ્ધ કરેલું છે. ગુજરાતમાં તેમના નામ સાથે જોડાયેલી અનેક સંસ્થાઓ અગાસ, કોબા, અમદાવાદ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, સાયલા, રાજકોટ, મોરબી, ખંભાત, ઈડર, સીમરડા, કાવિઠા, ધરમપુરમાં કાર્યરત છે.

શ્રીમદ્ શતાવધાની શક્તિ ધરાવતા હતા. શતાવધાનશક્તિ એટલે એકસાથે સો વસ્તુઓ, ભૂલ વિના, ક્રમમાં યાદ રાખવાની શક્તિ. ઓગણીસ વર્ષની ઉંમરે તો એ સિદ્ધિ એમને સહજ બની ગયેલી. મુંબઈમાં વિશાળ સમુદાયની વચ્ચે તેમણે શતાવધાનના પ્રયોગ કરી સૌને મુગ્ધ કરી દીધેલા. આ સિદ્ધિ બદલ તેમને સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થયેલો અને ‘સાક્ષાત્ સરસ્વતી’ નું બિરુદ પ્રદાન કરાયેલું. ભારતનાં રાષ્ટ્રીય કક્ષાનાં અનેક અખબારોએ એની નોંધ લીધેલી. પછીથી અવધાનપ્રયોગનો પણ તૃણવત્ ત્યાગ કરેલો. શ્રીમદ્ને તેમની 23 વર્ષની ઉંમરે આત્મસાક્ષાત્કાર થયેલો. સમય મળ્યે તેઓ મુંબઈ છોડી નિવૃત્તિ માટે એકાંત સ્થળોમાં, વનોમાં કે પહાડોમાં એકલા ચાલ્યા જતા.

ઝબકબાઈ સાથે તેમનું લગ્ન થયેલું. ગૃહસ્થજીવનમાં તેમને બે પુત્રો અને બે પુત્રી હતાં. મુંબઈમાં રેવાશંકર જગજીવનદાસની પેઢીમાં તેઓ ભાગીદારીથી વેપારધંધામાં જોડાયેલા. આગળ જતાં સુરતના ઝવેરી નગીનદાસ પણ આ પેઢીમાં જોડાયા. મોતીનો ધંધો એટલો મોટો ને બહોળો બન્યો કે રંગૂનમાં પણ ઝવેરાતની પેઢી ખોલી હતી. મોતીના ધીકતા ધંધા વચ્ચે પણ તેમનું મન નિર્મોહી, નિઃસ્પૃહ અને અનાસક્ત હતું. ઘરવ્યવહાર અને વેપારધંધાનાં કામોની વચ્ચે પણ તેમની વૈરાગ્યદશામાં કોઈ ફરક પડતો નહીં.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને મહાત્મા ગાંધીજીની પ્રથમ મુલાકાત મુંબઈમાં થઈ હતી. ડૉ.પ્રાણજીવનદાસ મહેતા શ્રીમદ્ના કાકા સસરા થતા હતા. ડૉ.મહેતાએ ગાંધીજીને શ્રીમદ્નો જ્ઞાની અને શતાવધાની તરીકે પરિચય આપ્યો. ગાંધીજી પોતે બેરિસ્ટર, વળી પાછા વિલાયતથી પાછા ફરેલા! એમણે શ્રીમદ્ને ચકાસી જોવા માટે જુદી જુદી ભાષાના કેટલાક શબ્દો લખી કાઢ્યા. એ શબ્દો શ્રીમદ્ને વાંચી સંભળાવ્યા. આ પછી શ્રીમદે સહજ રીતે એક પછી એક બધા શબ્દો ગાંધીજીએ જે ક્રમમાં લખ્યા હતા તે ક્રમમાં કહી સંભળાવ્યા! ગાંધીજી ચકિત થઈ ગયેલા. શ્રીમદ્ની સ્મરણશક્તિ, બહોળું શાસ્ત્રજ્ઞાન, શુદ્ધ ચારિત્ર જોઈને ગાંધીજી તેમના અનુરાગી બન્યા. તેઓ અધ્યાત્મ અને ધર્મ સંબંધી મૂંઝવણો રજૂ કરતા. પ્રશ્નો પણ પૂછતા. શ્રીમદ્ પાસેથી તેમને યોગ્ય સમાધાન અને માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત થતું. મુલાકાતો વખતે ગાંધીજી શ્રીમદ્ની રહેણીકરણીનું પણ અવલોકન કરતા. ગાંધીજીમાં સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ, અભય વગેરે ગુણો વિકાસ પામ્યા અને દઢ થયા તેની મૂળ પ્રેરણા તેમને શ્રીમદ્માંથી મળેલી.

શ્રીમદ્ની અઢળક આંતરિક ગુણસંપત્તિને લઈને ગાંધીજી તેમના પ્રત્યે કાયમ ખેંચાયેલા રહ્યા હતા. શ્રીમદ્ વિષે તેમણે લખ્યું છે, ‘મેં ઘણાનાં જીવનમાંથી ઘણું લીધું છે પણ સૌથી વધારે કોઈના જીવનમાંથી મેં ગ્રહણ કર્યું હોય તો તે કવિશ્રીના જીવનમાંથી છે.’ ગાંધીજીએ શ્રીમદ્ના ‘શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર’નું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર પણ કરેલું. શ્રીમદ્નું ‘અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે?’ એ પદ ‘આશ્રમ ભજનાવલિ’માં સ્થાન પામેલું છે. આમ, ગાંધીજીનો શ્રીમદ્ સાથેનો આધ્યાત્મિક સંબંધ ઊંડો હતો. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને મહાત્મા ગાંધીજીનો અંતરંગ સંબંધ એ માત્ર તેમનાં બન્નેનાં જીવનનું જ નહિ, માત્ર ગુજરાતનું જ નહિ પરંતુ ભારતના સાંસ્કારિક, રાજકીય અને આધ્યાત્મિક ઇતિહાસનું એક ઉજ્જવળ પ્રકરણ છે.

જીવનના તમામ વ્યવહારોની વચ્ચે પણ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર એ સર્વ પ્રત્યે ઉદાસીન અને તટસ્થ રહેતા. કશાનું વળગણ નહીં. રાગ પણ નહીં અને દ્વેષ પણ નહીં. દેહ છતાં વિદેહી દશા. ઉત્તરોત્તર આ દશા વધારે નિર્ણાયક બનતી ગયેલી. દેહ એમને મન ધર્મસાધનાનું સાધન માત્ર હતો. એમ કરતાં એક સમયે તેમનું વજન સત્તાવન રતલ જેટલું થઈ ગયું હતું. સંગ્રહણીનો વ્યાધિ પણ લાગુ પડેલો. હવાફેર માટે કેટલાંક સ્થળોએ ગયેલા. છેવટે રાજકોટમાં મુકામ કરેલો. ઈ.સ. તા.9-4-1901ના રોજ રાજકોટમાં તેમણે આત્મસ્વરૂપમાં સમાધિપૂર્વક શરીરનો ત્યાગ કર્યો. દેહવિલય સમયની તેમના દેહની કાન્તિ શાન્ત અને અનુપમ હતી. 33 વર્ષના ટૂંકા જીવનકાળમાં તેઓ એક યુગપ્રવર્તક ભારતીય જૈન સંત તરીકેનું જીવન જીવી ગયા.

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

જિજ્ઞાસા-જાણવાની ઈચ્છા; અનુજ્ઞા-પરવાનગી; મનોમંથન-મનમાં ચાલતું મંથન; આધ્યાત્મિક-આત્મા કે આત્મતત્ત્વ સંબંધી; કારસો-યુક્તિ, હિકમત/મનસૂબો; પારદર્શિતા-વસ્તુ કે બનાવને સમગ્ર રીતે જોવાની શક્તિ ; અનાસક્ત-આસક્ત નહિ એવું; શતાવધાની-એકીસાથે સો વાતો પર ધ્યાન આપનાર કે સાંભળીને યાદ રાખનાર; યુગપ્રવર્તક-યુગ પ્રવર્તાવનાર, યુગ બદલનાર; રતલ-લગભગ 490 ગ્રામ; સંગ્રહણી- સંઘરણીનો, ઝાડાનો રોગ; મસાણ-સ્મશાન; ચિંતન-મનન; પવન-સમીર; નિત્ય-કાયમી

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

સતેજ×નિસ્તેજ; અપકાર×ઉપકાર; નિવૃત્ત×પ્રવૃત્ત

રૂઢિપ્રયોગ

ચકિત થઈ જવું-આશ્ચર્ય પામવું

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

મામાનું ઘર-મોસાળ; એકસાથે સો વસ્તુઓ યાદ રાખવાની શક્તિ- શતાવધાની શક્તિ

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) મહાત્મા ગાંધીજીના આધ્યાત્મિક માર્ગદર્શક કોણ હતા ?

(A) શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

(B) વિનોબા ભાવે

(C) લોકમાન્ય ટિળક

(D) ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે

(2) મનુષ્યદેહ શાના જેવો છે ?

(A) છાશ

(B) દૂધ

(C) ઘી

(D) દહીં

(3) શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે લખેલો તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર ચિંતનગ્રંથ કયો છે ?

(A) પુષ્પમાળા

(B) મોક્ષમાળા

(C) ભાવમાળા

(D) રાજમાળા

2. એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

(1) શતાવધાની શક્તિ એટલે શું ?

(2) મનુષ્ય આત્મા શાના જેવો છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.

- (1) શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની સ્મરણશક્તિ અસાધારણ હતી એમ શા પરથી કહેશો ?
- (2) શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની જીવદયા અને કરુણા કયા પ્રસંગમાંથી પ્રગટ થાય છે ?
- (3) કયા પ્રસંગથી ગાંધીજી આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા ?
- (4) ગાંધીજીનો શ્રીમદ્ સાથેનો આધ્યાત્મિક સંબંધ સમજાવો.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- રોજ સવારે મિત્રો કે પરિવારના સભ્યો સાથે યોગાસનો અને પ્રાણાયામ કરવાની ટેવ કેળવવી.
- યોગનાં વિવિધ આસનો અને તે દ્વારા થતા ફાયદા વિશેની માહિતી એકત્ર કરી વર્ગખંડમાં તેની રજૂઆત કરવી.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ‘નવું નવું વાંચવાની, સાંભળવાની, શીખવા-શીખવવાની વૃત્તિ પ્રબળ હતી. વાંચે, ભણે, ભણાવે તે બધું આપોઆપ યાદ રહી જતું.’

અહીં પહેલા વાક્યમાં વાંચવું, સાંભળવું અને શીખવું એ ત્રણ ક્રિયાઓ એકસાથે મૂકીને લેખકે ટૂંકમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો પરિચય આપી દીધો છે. એ જ રીતે બીજા વાક્યમાં પણ વાંચવું, ભણવું, ભણાવવું આ ત્રણ ક્રિયાઓથી એમના વ્યક્તિત્વની વિશિષ્ટતા બતાવી દીધી છે. એકસાથે વપરાતાં આ ક્રિયાપદો પણ વ્યક્તિચિત્ર કેવું અસરકારક રીતે ઉપસાવી દે છે તે જુઓ!

શિક્ષકની ભૂમિકા

સામાન્ય મનુષ્ય પણ પોતાની તીવ્ર સંકલ્પશક્તિ, દૃઢ મનોબળ અને સતત પ્રયાસથી પોતાના શ્રેષ્ઠ સ્થાને પહોંચી શકે છે, માણસમાંથી મહાત્મા બની શકે છે તે વિશે વિદ્યાર્થીઓને સમજ આપવી. ગાંધીજીનું ઉદાહરણ આપી શકાય.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે પ્રાપ્ત કરેલી સિદ્ધિઓ એ સાધનાનું પરિણામ છે અને તેમણે પ્રાપ્ત કરેલી શતાવધાની શક્તિ સૌ કોઈ માટે સહજ નથી. સ્વાર્થ નહિ પણ પરમાર્થ, પોતાના માટે નહિ પણ લોકહિતાર્થે જીવનાર સાધુ, સંતો, ભક્તો, સાધકોએ આ દેશને ઊજળો બનાવ્યો છે તે વિશે અન્ય ઉદાહરણો સહિત વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી. યોગનું મહત્ત્વ સમજાવી યોગ્ય જીવનશૈલી તરફ વળે તેવા પ્રયત્નો કરવા.

●

વ્યાકરણ

એકમ 5

છંદ

‘છંદ’ એટલે શું ? છંદનો લાક્ષણિક અર્થ ‘આવર્તન’ થાય છે. છંદમાં પણ કશાકનું આવર્તન છે. માત્રાનું આવર્તન હોય છે. લઘુ-ગુરુની માત્રાના આવર્તન દ્વારા જુદી જુદી લયભાત ઉપસાવવામાં આવે, તે લયભાત એટલે છંદ. આ જ લયભાત કૃતિને વધુ રોચક બનાવે છે.

એટલે કે કવિતામાં અક્ષર કે માત્રાની એવી મેળવણી કરવામાં આવે કે જે સાંભળતા આનંદ મળે, તેને ‘છંદ’ કહી શકાય. છંદના વૈદિક છંદ, અક્ષરમેળ છંદ, માત્રામેળ છંદ અને સંખ્યામેળ છંદ - એવા મુખ્ય વર્ગો કરવામાં આવે છે. ગુજરાતીમાં વૈદિક છંદ અને સંખ્યામેળ છંદને અક્ષરમેળ છંદમાં જ સમાવી લેવામાં આવ્યા છે. તેથી આપણે છંદના મુખ્ય બે પ્રકારનો અભ્યાસ કરીશું : અક્ષરમેળ છંદ અને માત્રામેળ છંદ.

અક્ષરમેળ (રૂપમેળ) છંદ :

જે પંક્તિના અક્ષર તથા ગણ નિશ્ચિત હોય તેને અક્ષરમેળ છંદ કહેવાય. (આ પ્રકારના છંદમાં માત્રા નિશ્ચિત નથી હોતી. તેથી માત્રા તપાસવાની નથી હોતી.) ઈન્દ્રવજ્ર, વસંતતિલકા, મંદાકાન્તા, શિખરિણી, સ્નગ્ધરા આદિ અક્ષરમેળ છંદ છે.

માત્રામેળ છંદ: જે પંક્તિની માત્રા નિશ્ચિત હોય તેને માત્રામેળ છંદ કહેવાય. (આ પ્રકારના છંદમાં અક્ષરસંખ્યા નિશ્ચિત નથી હોતી. તેથી અક્ષરસંખ્યા તપાસવાની રહેતી નથી.) ચોપાઈ, દોહરો સવૈયા, હરિગીત વગેરે માત્રામેળ છંદ છે. જેમાં ચોપાઈ જેવા સમવૃત્ત તથા દોહરા જેવા અર્ધસમવૃત્તનો સમાવેશ થાય છે.

અક્ષરમેળ અને માત્રામેળ છંદના બંધારણને સમજવા માટે લઘુગુરુ માત્રાનો ઉપયોગ થાય છે. આ લઘુ-ગુરુના માપના નિયમો નીચે મુજબ જોઈ શકાય :

નિયમ 1 : અક્ષરનો સ્વર ડ્રસ્વ હોય તો લઘુ ગણાય અને દીર્ઘ હોય તો ગુરુ ગણાય.

નિયમ 2 : જોડાક્ષરના ઉચ્ચારનો ભાર જો જોડાક્ષરની આગળના અક્ષર પર આવતો હોય તો આગળનો અક્ષર લઘુ હોય કે ગુરુ - ‘ગુરુ’ જ ગણાય છે. જેમકે, ‘તૃષા’ શબ્દમાં ‘તૃ’ તેના ‘ઋ-’ સ્વરને કારણે લઘુ સ્વર છે. પરંતુ ‘તૃપ્તિમાં’ ‘તૃ’નો ઉચ્ચાર થોડો બદલાઈ જાય છે, તે દીર્ઘ ઉચ્ચારાય છે. કારણ કે જોડાક્ષર ‘પ્તિ’ ઉચ્ચારતાં પહેલાં તેનો ભાર ‘તૃ’ના ઉચ્ચાર સાથે ભળે છે. તેથી ‘ઋ-’ ડ્રસ્વ સ્વર હોવા છતાં દીર્ઘ ઉચ્ચારાય છે.

નિયમ 3 : ‘અં’ એટલે કે અનુસ્વાર સાથેનો કોઈ પણ સ્વર દીર્ઘ હોય છે. એટલે કે અ, ઇ, ઉ આદિ ડ્રસ્વ સ્વર છે, પરંતુ ‘અંગ, ઈંદુ, ઉંમર’ આદિ શબ્દોમાં અનુસ્વાર હોવાથી અહીં આ સ્વરો ગુરુ છે.

નિયમ 4 : અક્ષરમેળ છંદમાં છેલ્લો અક્ષર હંમેશાં ગુરુ ગણાય છે. એટલે કે છેલ્લો અક્ષર ડ્રસ્વ સ્વર ધરાવતો હોય કે દીર્ઘ સ્વર હોય, અક્ષરમેળ છંદમાં તેને ‘ગુરુ’ જ ગણાય છે. જો કે માત્રામેળ છંદમાં છેલ્લો અક્ષર નિયમિત રૂપે જ - ડ્રસ્વ સ્વર હોય તો 1 માત્રા અને દીર્ઘ સ્વર હોય તો 2 માત્રા ગણાય છે, તેનું ધ્યાન રાખવું.

નોંધ : અહીં એક બાબત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. જોડણીના ડ્રસ્વત્વ-દીર્ઘત્વને આધારે અક્ષરના લઘુ-ગુરુ નક્કી નથી કરાતા, ઉચ્ચારણના આધારે નક્કી થાય છે. કવિ દલપતરામ નોંધે છે કે ‘લઘુ ગુરુ લખીને નવ ગણો, ઉચ્ચારે ઓળખાય.’

યતિ: પંક્તિને લયમાં ગાતાં અથવા તેનું લયાત્મક પઠન કરતાં વચ્ચે જ્યાં અટકસ્થાન અનુભવાય છે, તેને યતિ કહેવાય છે.

છંદશાસ્ત્ર અનુસાર સાહિત્યમાં અનેક છંદ દ્વારા જુદા જુદા લય વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. અહીં અભ્યાસક્રમને ધ્યાનમાં રાખીને અનુષ્ટુપ, મંદાકાન્તા, શિખરિણી, ચોપાઈ, દોહરો તથા મનહર છંદના બંધારણ સોદાહરણ જોઈશું.

દરેક છંદ સાથે કવીશ્વર દલપતરામે આપેલું ‘સૂત્ર’ જોઈશું. આ એક મઝાની ચાવી છે, કવિએ જે-તે છંદના માપમાં જ પંક્તિરૂપે છંદનું બંધારણ આપ્યું છે. એટલે કે એક સૂત્ર તમે યાદ રાખો તો બંધારણ પણ યાદ રહે અને ઉદાહરણ પણ યાદ રહે.

અક્ષરમેળ છંદ :

અક્ષરમેળ છંદના પ્રકાર ઓળખવાની પ્રસિદ્ધ અને લગભગ સર્વમાન્ય નીવડેલી પદ્ધતિ તે ગણપદ્ધતિ છે. આ પદ્ધતિ અનુસાર દરેક પંક્તિના અક્ષરોને 3-3 અક્ષરોના ગણમાં વહેંચવામાં આવે છે. ગણ એટલે સમૂહ, જથ્થો. છંદમાં 'ગણ' એટલે ત્રણ અક્ષરનો સમૂહ, ત્યારબાદ જે-તે અક્ષરના સ્વર અનુસાર તેના લઘુ-ગુરુ કરવામાં આવે છે. જેમકે, 'વિનોદ' શબ્દ છે. 3 અક્ષર છે, એટલે 1 ગણ છે. 'વિ'માં 'ઈ' ડ્રસ્વ સ્વરની માત્રા છે, તેથી તે લઘુ કહેવાય. 'નો'માં 'ઓ' એટલે કે દીર્ઘ સ્વરની માત્રા છે તેથી તે ગુરુ કહેવાય અને 'દ'માં 'અ' ડ્રસ્વ સ્વરની માત્રા છે, તેથી તે લઘુ કહેવાય. અર્થાત 'વિનોદ' શબ્દની ગણભાત 'લઘુ-ગુરુ-લઘુ' છે. ગણમાં 3 અક્ષરની લઘુ-ગુરુની ભાત નીચે મુજબ હોઈ શકે છે. આ આઠ ભાતને આધારે આઠ ગણ કરવામાં આવ્યા છે :

લઘુ લઘુ લઘુ (ન ગણ)	લઘુ લઘુ ગુરુ (સ ગણ)
લઘુ ગુરુ ગુરુ (ય ગણ)	લઘુ ગુરુ લઘુ (જ ગણ)
ગુરુ લઘુ લઘુ (ભ ગણ)	ગુરુ લઘુ ગુરુ (ર ગણ)

પરંતુ દરેક પંક્તિ 3, 6, 9, 12 કે 15 અક્ષરની - ત્રણના ગુણાંકમાં આવતા આંકડાની જ બનેલી હોય તે જરૂરી નથી. 14 અક્ષરની પંક્તિ હોય તો તેમાં 3 ગણ + 2 અક્ષર હોય. તો ? એ અક્ષર લઘુ હોય તો 'લ' અથવા ગુરુ હોય તો 'ગા' નોંધવામાં આવે છે.

લઘુ અક્ષર (લ) ગુરુ અક્ષર (ગા)

પણ, આ ગણભાતની જરૂર શી છે ? આપણે પહેલાં જ જોયું કે માત્રાનાં વિવિધ આવર્તનોને કારણે લય જન્મે છે, જેના કારણે સાહિત્ય રોચક બને છે. આવર્તનોની ચોક્કસ લયભાત ઓળખી શકાય તો છંદ ઓળખી શકાય. તમને ખબર છે કે -

- (1) અસત્યો માંહેથી પ્રભુ પરમ સત્યે તું લઈ જા ! - અને
- (2) હા ! પસ્તાવો, વિપુલ ઝરણું, સ્વર્ગથી ઊતર્યું છે

આ બંને પંક્તિ ગવાય તો તેના રાગ જુદા હોય ! કારણ શું ? એ જ, બંને પંક્તિના છંદ જુદા છે. છંદ જુદા છે એટલે કે તેમની માત્રાના આવર્તનો, તેમની ગણભાત - ગણોનું બંધારણ જુદું છે. ઉપર જોયેલી પહેલી પંક્તિનું બંધારણ લઘુ-ગુરુ-ગુરુ, ગુરુ-ગુરુ-ગુરુ, લઘુ-લઘુ-લઘુ, લઘુ-લઘુ-ગુરુ, ગુરુ-લઘુ-લઘુ, લ-ગા - છે. તમને થશે કે આવું લઘુ - ગુરુ કેવી રીતે યાદ રહે, કેવી રીતે સમજાય ? સાચી વાત છે. આ આવર્તનમાત્રાને યાદ રખવા માટે દરેક ભાતના ગણને નામ અપાયું છે. જેમકે, લઘુ-ગુરુ-ગુરુ - 'ય' ગણ. ગુરુ-ગુરુ-ગુરુ - 'મ' ગણ. આવી આઠ ભાત એટલે આઠ ગણ. આ આઠ ગણ, તેમની ભાત અને તેમના નામ નીચે મુજબ છે :

ય ગણ:	લઘુ ગુરુ ગુરુ	યમાતા	લગાગા
મ ગણ:	ગુરુ ગુરુ ગુરુ	માતારા	ગાગાગા
ત ગણ:	ગુરુ ગુરુ લઘુ	તારાજ	ગાગાલ
ર ગણ:	ગુરુ લઘુ ગુરુ	રાજભા	ગાલગા
જ ગણ:	લઘુ ગુરુ લઘુ	જભાન	લગાલ
ભ ગણ:	ગુરુ લઘુ લઘુ	ભાનસ	ગાલલ
ન ગણ:	લઘુ લઘુ લઘુ	નસલ	લલલ
સ ગણ:	લઘુ લઘુ ગુરુ	સલગા	લલગા

આ આઠ ગણભાતને યાદ રાખવા માટે એક સૂત્ર છે : 'યમાતારાજભાનસ-લગા'

હવે, છંદ ઓળખવા માટે આ સૂત્ર મદદરૂપ કેવી રીતે થાય, તે જોઈએ. આપણે ઉપરની પંક્તિ ફરીથી જોઈએ :
 અસત્યો માંહેથી પ્રભુ પરમ સત્યે તું લઈ જા !
 આ પંક્તિને 3 ગણમાં વહેંચીએ ?

અસત્યો / માંહેથી / પ્રભુ પ / રમ સ / ત્યે તું લ / ઈ જા !

શબ્દો તૂટે છે, વાંધો નહીં, આપણે ગણ જોવાના છે. અહીં 5 ગણ થયા પણ બે અક્ષર વધ્યા. તો શું કરીશું ? કોઈ પણ પંક્તિ 3ના ગુણાંકમાં જ અક્ષરો હોય એવું જરૂરી તો નથી. જો 12 કે 15 અક્ષર હોય તો 4 કે 5 ગણ થાય. પણ 17 કે 19 અક્ષર હોય તો બે કે એક અક્ષર વધે. બરાબર ? આ પરિસ્થિતિમાં આ વધેલા અક્ષરને જ જો તે દ્રસ્વ એટલે કે લઘુ હોય તો ‘લ’ અને દીર્ઘ હોય તો ગુરુ એટલે કે ‘ગા’ ગણવાનો. ઉદાહરણમાં જોઈશું એટલે વધુ સ્પષ્ટ થશે.

હવે આ ગણના લઘુ-ગુરુ જોઈએ ? પહેલો ગણ છે - ‘અસત્યો’. અહીં ‘અ’ દ્રસ્વ એટલે ‘લઘુ’, ‘સ’ - (ધ્યાન રાખજો, સ્વર દ્રસ્વ છે પણ પછી જોડાક્ષર છે. આગળ જઈને અક્ષરમેળ છંદનો નિયમ 2 જુઓ. જોડાક્ષરનો ભાર આગલા અક્ષર પર આવતો હોય તો દ્રસ્વ પણ દીર્ઘ ગણાય. અર્થાત્ ગુરુ માત્રા ગણાય, બરાબર ?) તો, ‘સ’ની ‘ગુરુ’ માત્રા અને ‘ત્યો’ - ‘અ’ સ્વર - ‘ગુરુ’ માત્રા. અર્થાત્, ‘અસત્યો’ - ‘લઘુ-ગુરુ-ગુરુ’ની ગણભાત એટલે ‘ય’ ગણ. સમજાયું ?

હવે, દર વખતે આ લઘુ-ગુરુ, લઘુ-ગુરુ લખવાના ? ના. આના માટે નિશાની વપરાય છે. લઘુ માટે ‘U’, ગુરુ માટે ‘—’, એટલે કે ‘અસત્યો’ આ રીતે લખાશે : U — — બરાબર ? તો હવે આખી પંક્તિના ગણ જોઈએ ?

અસત્યો / માંહેથી / પ્રભુ પ / રમ સ / ત્યે તું લ / ઈ જા !

હવે આ ગણભાતને ઓળખો :

અસત્યો	લઘુ-ગુરુ-ગુરુ	U — —	ય ગણ
માંહેથી	ગુરુ-ગુરુ-ગુરુ	— — —	મ ગણ
પ્રભુપ	લઘુ-લઘુ-લઘુ	U U U	ન ગણ
રમસ	લઘુ-લઘુ-ગુરુ	UU —	સ ગણ
ત્યેતુંલ	ગુરુ-ગુરુ-લઘુ	— — U	ભ ગણ
ઈજા	લઘુ-ગુરુ	U —	લ-ગા

તો આ પંક્તિનું બંધારણ છે, યમનસભલગા. બરાબર. અને આ પંક્તિ ગાતી વખતે તમે ક્યાંય વચ્ચે સહેજ રોકાયા હોય એમ લાગ્યું હતું ? ક્યાં ? ‘માંહેથી’ના ‘થી’ પાસે અને ‘પરમ સત્યે’ ના ‘સ’ પાસે. બરાબર ? આ અટકવાને ‘યતિ’ કહેવાય. એટલે કે અહીં તમે 6 અને 12 અક્ષર પાસે સહેજ રોકાયા હતા, તે આ છંદના યતિ છે. અરે, તમને તો આખો છંદ મળી ગયો... શું શું જોયું ? કુલ અક્ષર 17, બંધારણ - યમનસભલગા, યતિ 6 12 અક્ષર - આ બધું હોય તો ક્યો છંદ કહેવાય ? શિખરિણી. છે ને છંદ ઓળખવા સહેલા... ભલે, શિખરિણી છંદને સૈદ્ધાંતિક રીતે ફરીથી જોઈએ.

શિખરિણી :

અક્ષર:	17
બંધારણ:	યમનસભલગા
લગાત્મક રૂપ:	લગાગાગાગાગા લલલલલગાગા લલલગા
સૂત્ર:	ધસે કેવો વેગે, યમનસભલાગે શિખરિણી
યતિ:	6, 12

દષ્ટાંત: ઉગાડે છે વિશ્વે કમલવન કેવાં નિતનવાં

ય મ ન સ ભ લગા
લગાગા ગાગાગા લલલ લલગા ગાલલ લગા
ઉગાડે / છેવિશ્વે / કમલ / વનકે / વાંનિત / નવાં

અન્ય ઉદાહરણ આપ્યાં છે. તમે તેમાં બંધારણ શોધી જુઓ.

- (1) હણો ના પાપીને દ્વિગુણ બનશે પાપ જગનાં
- (2) લડો પાપો સામે વિમલ દિલના ગુપ્ત બળથી
- (3) વળાવી બા આવી, નિજ સકલ સંતાન કમશ:
- (4) ફર્યો તારી સાથે, પ્રિયતમ સખે, સૌમ્ય વયનાં,
- (5) સ્વવારોને જોતાં વિકસિત થતાં શૈલશિખરે

સમજાય છે ને ! તો બીજો છંદ જોઈએ :

મંદાકાન્તા :

અક્ષર: 17
બંધારણ: મભનતતગાગા
લગાત્મક રૂપ: ગાગાગાગા લલલલલગા ગાલગા ગાલગાગા
સૂત્ર: મન્દાકાન્તા, મભનતતગા, ગા-ગણોથી ગવાયે
યત્તિ: 4,10

દષ્ટાંત: હા પસ્તાવો ! વિપુલ ઝરણું સ્વર્ગથી ઊતર્યું છે.

મ ભ ન ત ત ગાગા
ગાગાગા ગાલલ લલલ ગાગાલ ગાગાલ ગાગા
હાપસ્તા/ વોવિપુ/ લઝર/ ણુંસ્વર્ગ/ થીઊત/ ર્યુંછે

સમજાયું ? તો દઢીકરણ માટે, નીચે આપેલી પંક્તિમાં આ બંધારણ બેસે છે કે નહીં, તે તપાસો.

- (1) રોમે રોમે વિરહભયની વેદનાથી વળે છે,
- (2) છૂટી છૂટી સહન ન થતાં, મત્ત પાછાં મળે છે.
- (3) આઘે ઊભાં તટધૂમસ જેમાં દુમો નીંદ સેવે,
વચ્ચે સ્વપ્ને મૃદુ મલકતાં શાંત રેવા સુહાવે.
- (4) ખૂંચી તીણી સજલ દગમાં કાય કેરી કણિકા
- (5) ઉપાડેલાં ડગ ઉપર શા લોહ કેરા મણિકા !

ધ્યાન રાખીને કરજો, જેમકે ‘વચ્ચે સ્વપ્ને મૃદુ મલકતાં’ માં ‘ચ્ચે’ નો ભાર ‘વ’ પર આવતાં તે ગુરુ થશે. તે જ રીતે ‘પ્ને’નો ભાર ‘સ્વ’ પર આવતાં ત્યાં ‘અ’ સ્વર હોવા છતાં ગુરુ થશે. ‘મ’ નો ‘ઋ’ તો લઘુ છે, તે યાદ છે ને ! જો એક પણ લઘુ-ગુરુ આડા-અવળા થશે તો ગણ બદલાઈ જશે, અને છંદનું યોગ્ય બંધારણ નહીં મળે, તો છંદ ઓળખી નહીં શકાય.

અનુષ્ટુપ :

અનુષ્ટુપ છંદના ચાર ચરણ છે. દરેક ચરણમાં આઠ અક્ષર હોય છે. (તેથી એક પંક્તિ 16 અક્ષરની હોય છે અને બે પંક્તિ હોય તો 32 અક્ષર થાય. છંદને ઓળખતી વખતે આવી નાની નાની વિગતો ધ્યાનમાં રાખશો તો ઉપયોગી રહેશે.) તેમાં ચારેય ચરણમાં પાંચમો અક્ષર લઘુ અને છઠ્ઠો અક્ષર ગુરુ હોય છે. પરંતુ પહેલા અને ત્રીજા ચરણમાં સાતમો અક્ષર ગુરુ હોય છે તથા બીજા અને ચોથા ચરણમાં સાતમો અક્ષર લઘુ હોય છે.

સૂત્ર: પાંચમે લઘુતા તોળો, ગુરુ છઠ્ઠો લખ્યો,
બીજે ચોથે પદે બોલો શ્લોકમાં લઘુ સાતમો.

ઉદાહરણ દ્વારા આ છંદ સમજાવે :

નહીં નાથ, નહીં નાથ, ન જાણો કે સ્વવાર છે.

આ બધું ઘોર અંધારું, હજી તો બહુ વાર છે.

તમે આ પંક્તિઓમાં 4 ચરણ જોઈ શક્યાં ? દરેકના 8 અક્ષર છે ?

(1) નહીં નાથ, નહીં નાથ, (2) ન જાણો કે સ્વવાર છે.

(3) આ બધું ઘોર અંધારું (4) હજી તો બહુ વાર છે.

આ ચાર ચરણના અક્ષર 5-6-7 અને તેમની માત્રા જોઈએ.

(1) નહીંના - લઘુ, ગુરુ, ગુરુ. (2) સ્વવાર - લઘુ, ગુરુ, લઘુ

(3) રઅંધા - લઘુ, ગુરુ, ગુરુ (4) હુવાર - લઘુ, ગુરુ, લઘુ.

હવે નિયમ - સૂત્ર યાદ કરો. ચારેય ચરણના 5મો અક્ષર લઘુ અને 6ઠ્ઠો અક્ષર ગુરુ છે ? પહેલા અને ત્રીજા ચરણમાં 7મો અક્ષર ગુરુ અને બીજા અને ચોથા ચરણમાં 7મો અક્ષર લઘુ છે ? જો હા, તો આ અનુષ્ટુપ છંદ છે.

બીજાં ઉદાહરણ જોઈએ ?

(1) છાયા તે વડના જેવી, ભાવ તો નંદના સમા

દેવોના ધામના જેવું, હૈયું જાણે હિમાલય.

(2) પતિએ પીઠ દીધી ને, દયિતા દેખતી રહી,

અંતે હાય ! કહી બાળા, મૂર્છિતા ભૂતલે પડી.

(3) વૃદ્ધ માતા અને તાત, તાપે છે સગડી કરી;

અહો ! કેવું સુખી જોડું, કર્તાએ નિરમ્યું દીસે !

(4) રસહીન ધરા થૈ છે, દયાહીન થયો નૃપ;

નહીં તો ના બને આવું, બોલી માતા ફરી રડી.

તમારા પાઠ્યપુસ્તકમાં 'શિકારીને' કાવ્ય છે. તેની પંક્તિના બંધારણને તપાસો તો ! હવે અનુષ્ટુપ છંદ એકદમ સ્પષ્ટ થઈ ગયો ?

મનહર

અક્ષર: 16 15 (બે પંક્તિમાં)

યતિ: 8, 16, 24

દષ્ટાંત: પોલું છે તે વાગ્યું તેમાં કરી તે શી કારીગરી ?
સાંભેલું વગાડે તો હું જાણું કે તું શાણો છે.

મનહર એ મૂળભૂત રીતે સંખ્યામેળ છંદ છે. આ છંદને ઓળખવા માટે અન્ય અક્ષરમેળ છંદની જેમ બંધારણ જોવાની જરૂર નથી કે નથી લઘુ - ગુરુ દર્શાવતું 'ગાગાલગા' પ્રકારનું લગાત્મક રૂપ જોવાની. આ છંદમાં તમારે માત્ર અક્ષર જ ગણવાના છે. બે પંક્તિઓમાં 16 + 15 એ રીતે કુલ 31 અક્ષર થવા જોઈએ. તે યોગ્ય લયમાં બોલાય તે માટે 8, 16 અને 24 મા અક્ષરે વિરામ આવશે. બસ. આટલી વિગતો તમે યોગ્ય રીતે જોઈ શકો તો તે મનહર છંદ છે. અન્ય ઉદાહરણ જોતાં આ છંદ વધુ સ્પષ્ટ થશે.

(1) માન મળ્યું મોટું પણ, નહિ અભિમાન ઉર,

જાણે મહા જોગીરાજ જગતમાં જાગિયો;

(2) આદિત્યનો અસ્ત થતાં, થાય છે અંધારુ ધબ

ફરબસ વિના એવી દુનિયા દેખાય છે.;

(3) સાંભળી શિયાળ બોલ્યું, દાખે દલપતરામ,

અન્યનું તો એક વાંકું, આપના અઢાર છે.

આ છંદને માણવો હોય તો દલપતરામનાં શરણાઈવાળો, ભાદરવાનો ભીંડો વગેરે જેવાં કાવ્યો વાંચો, મજા આવશે.

માત્રામેળ છંદ :

હવે માત્રામેળ છંદ વિશે જોઈએ. અક્ષરમેળ છંદમાં જેમ ડ્રૂસ્વ સ્વરની લઘુમાત્રા અને દીર્ઘ સ્વરની ગુરુમાત્રા જોઈ હતી, અહીં પણ એ માત્રા જ જોવાની છે. પણ જોવાની રીતમાં ફેર પડશે. અક્ષરમેળમાં લઘુમાત્રા - 'લ' અને ગુરુમાત્રા 'ગા' દ્વારા જોવાય છે અને તેને આધારે ગણ, બંધારણ આદિ જોઈને છંદ નિશ્ચિત થાય છે. અહીં માત્રાને આંકડામાં જોવાની છે. લઘુ માત્રા એટલે 1. અને ગુરુ માત્રા એટલે 2. ચરણ કે પંક્તિની માત્રાનો સરવાળો કરો તો તમને છંદ મળે. જેમકે, અક્ષરમેળ છંદમાં જોયું હતું તેમ 'વિનોદ' એટલે લઘુ-ગુરુ-લઘુ. અહીં 'વિનોદ' એટલે 1 + 2 + 1 = 4 માત્રા. બસ, આટલું જ. પંક્તિમાં જોઈએ તો વધારે ખ્યાલ આવશે.

કાળી ધોળી રાતી ગાય

આવી એક પંક્તિ છે. તેની કેટલી માત્રા થાય ? ચાલો, ગણીએ -

2 2 2 2 2 2 2 1 + 15 માત્રા

કાળી ધોળી રાતી ગાય, સમજાયું ? આટલું જ કરવાનું અને તમને 15 માત્રા મળે, એટલે શોધવાનું કે 15 માત્રા ધરાવતો કયો છંદ છે ? તમને ખબર છે ? આ છંદ છે ચોપાઈ.

ચોપાઈ

લગાત્મક રૂપ: દાદા દાદા દાદા ગાલ

સંધિ: ચતુષ્કલ

માત્રા: 15

યતિ: -

તાળ: 4

દલપતરામની પંક્તિઓ આ સૂની સૂની રાતમાં, કોઈ ઢોલક હજી બજાવે.

2 2 2 2 2 1 2

આ સૂની સૂની રાતમાં

2 1 2 1 1 2 2

કોઈ ઢોલક હજી બજાવે

ચોપાઈમાં એક ચરણની 15 માત્રા હોય છે. એટલે, સળંગ પંક્તિમાં બે ચરણ હોય. એટલે પંક્તિની કુલ 30 માત્રા થઈ શકે. પણ ત્યાં યાદ રાખવું કે અહીં બે ચરણ છે. નીચેનાં ઉદાહરણ જોતાં બે ક્યાંક પંક્તિ એટલે કે ચાર ચરણ પણ જોઈ શકાશે.

(1) લાંબા જોડે ટૂંકો જાય, મરે નહીં તો માંદો થાય.

(2) શિયાળે શીતળ વા વાય, પાન ખરે, ઘઉં પેદા થાય.

(3) કાળી ધોળી રાતી ગાય, પીએ પાણી ચરવા જાય.

ચાર પગો ને આંચળ ચાર, પૂંછડાથી ઉડાડે વાય

(4) આકાશે તારાની ભાત, ધરતી હેયે ફુલબિછાત

સર્જ, તો કાં સર્જ તાત ! માનવના મનમાં મધરાત

(5) દરિયાથી ડુંગર પર જાય, કેડી ત્યાં નાનકડી થાય;

તરુવરો ત્યાં ઢોળે છાંય, ને ઠંડો વાયુ લ્હેરાય.

ઉપરની પંક્તિઓની માત્રા ગણી જુઓ. ચોપાઈ છંદ હવે સમજાઈ ગયો હશે. આ છંદ ધરાવતાં બીજાં મઝાનાં કાવ્યો શોધો અને ગાવ.

દોહરો

લગાત્મક રૂપ: દાદા દાદા દાલદા' દાદા દાદા ગાલ

સંધિ: ચતુષ્કલ

માત્રા: પહેલા અને ત્રીજા ચરણમાં 13 માત્રા અને બીજા અને ચોથા ચરણમાં 11 માત્રા

ચતિ: 13

તાળ: 12

દલપતરામની પંક્તિઓ: પહેલે ત્રીજે તેર કળ, અવર પદે અગિયાર

ઉદાહરણ :

ચાતક ચકવા ચતુર નર, પ્રતિદિન ફરે ઉદાસ;

ખર ઘૂવડ ને મૂર્ખ જન, સુખે સુવે નિજ વાસ.

આ છંદમાં ચાર ચરણ છે :

(1) ચાતક ચકવા ચતુર નર,

(2) પ્રતિદિન ફરે ઉદાસ;

(3) ખર ઘૂવડ ને મૂર્ખ જન,

(4) સુખે સુવે નિજ વાસ.

અહીં તમે પહેલા અને ત્રીજા ચરણની માત્રાનો સરવાળો કરો :

2 1 1 1 1 2 1 1 1 1 1 = 13 માત્રા

(1) ચાતક ચકવા ચતુર નર,

1 1 2 1 1 2 1 1 1 1 1 = 13 માત્રા

(3) ખર ઘૂવડ ને મૂર્ખ જન,

હવે તમે બીજા અને ચોથા ચરણની માત્રાનો સરવાળો કરો :

1 1 1 1 1 2 1 2 1 = 11 માત્રા

(2) પ્રતિદિન ફરે ઉદાસ;

1 2 1 2 1 1 2 1 = 11 માત્રા

(3) સુખે સુવે નિજ વાસ.

જ્યારે આ રીતે પહેલા અને ત્રીજા ચરણની 13 અને બીજા-ચોથા ચરણની 11 માત્રા થાય ત્યારે તે દોહરો છંદ હોય. અન્ય ઉદાહરણ નીચે આપ્યાં છે. તમે તેની માત્રા તપાસો. કસોટીમાં તમને બે પંક્તિના બદલે એક પંક્તિ પૂછાઈ શકે. તો તમારે પહેલા અને બીજા ચરણની માત્રા જોવી. અહીં ઉદાહરણમાં પણ બે અને એક પંક્તિ સમાવેલ છે.

- (1) કરતાં જાળ કરોળિયો, ભોંય પડી પછડાય.
વણતૂટેલે તાંતણે, ઉપર ચડવા જાય.
- (2) કરે ગગનના ગોખમાં, ચાંદલિયો ચમકાર.
- (3) તસ્કર ખાતર પાડવા, ગયા વણિકને દ્વાર,
ત્યહાં ભીંત તૂટી પડી, ચોર દબાયા ચાર.
- (4) ભણતાં પંડિત નીપજે, લખતાં લલિયો થાય,
ચાર-ચાર ગઉ ચાલતાં, લાંબો પંથ કપાય.

આ ઉદાહરણોની માત્રા ગણી જુઓ, 13 + 11 થાય છે ? તો આ દોહરો છંદ છે. તમારા પાઠ્યપુસ્તકમાં 23મી કૃતિમાં દુહા છે. તેની માત્રા જરા ગણી જુઓ તો !

મિત્રો, અભ્યાસની દૃષ્ટિએ છંદના બંધારણ જાણવા માટે આ બધી વિગતો ખૂબ ઉપયોગી છે. પણ છંદને માણવા હોય તો ગાવા જરૂરી છે. ‘અસત્યો માંહેથી’ - પ્રાર્થના ગવાય અને ખબર પડે કે આ શિખરિણી છંદ છે તો કેવી મઝા પડે! સાથે સાથે જ્યાં એ રાગ બેસે ત્યાં શિખરિણી છંદ હશે જ. એવું જ અનુષ્ટુપ, મદ્રાકાન્તા કે ચોપાઈ કે દોહરાનું છે. મનહર છંદને પણ તેનો આગવો લય છે. છંદ જો ગાતાં આવડશે તો પરીક્ષામાં સાચો ઉત્તર શોધવા માટે બંધારણ શોધવાનું શરૂ કરો તે પહેલાં જ તમારી અંદર રહેલો લય એ છંદને ઓળખી જશે. માટે ગાઓ.

- લોકગીત

લોકગીતનો કોઈ રચયિતા નથી હોતો એમ કહેવા કરતાં એમ કહી શકાય કે લોકસમૂહ લોકગીતોનો રચયિતા હોય છે. માત્ર એક વ્યક્તિથી નહિ પરંતુ અનેકોની ઉત્સાહભરી સર્જકતાથી રચાયેલું ગીત જે કઠોપકંઠ અને કર્ણોપકર્ણ રીતે કોઈ એક પ્રસંગ કે ઘટના આધારિત આનંદ, ઉત્સાહ, ઉમંગ કે વેદનાની સર્જનાત્મક અભિવ્યક્તિ છે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી સંપાદિત ‘રઢિયાળી રાત’ સંગ્રહમાંથી આ લોકગીત લેવામાં આવ્યું છે. શરદપૂનમની રૂપાળી રાત્રીએ ગરબે રમતી યુવતીના ભાવોની ભરતીનો હિલ્લોળ આમાં છે. પૂર્વભવનાં માતા-પિતા જેવાં સાસુ-સસરા, ચંપાના છોડ જેવા જેઠ, ચંપાના ફૂલની પાંદડી જેવી જેઠાણી, વાડીની વેલ જેવી નણંદ, વાડીના મોરલા જેવા નણદોઈ પોતાને મળ્યાં છે એનો આનંદ પ્રગટ કરે છે. અંતમાં સગી નણંદનો વીર એવા પતિ માટે કહે છે કે ‘મારો પરણ્યો તાણીને બાંધેલી નવરંગ પાઘડી પહેરનારો છે.’ એમાં પતિના સૌંદર્ય અને મિજાજનો પરિચય છે. આ સર્વ સુખને કારણે યુવતી અનુભવે છે કે ચાંદો પોતાના ચોકમાં ઊગ્યો છે. આ લોકગીતમાં કુટુંબજીવનના સંબંધોનું મધુર ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે.

આસો માસો શરદ પૂનમની રાત જો,

ચાંદલિયો ઊગ્યો રે સખી મારા ચોકમાં,

સસરો મારો ઓલ્યા જલમનો બાપ જો,

સાસુ રે ઓલ્યા જલમની માવડી.

જેઠ મારો અપાઢિલો મેઘ જો,

જેઠાણી ઝબૂકે વાદળ વીજળી.

દેર મારો ચાંપલિયાનો છોડ જો,

દેરાણી ચાંપલિયા કેરી પાંદડી.

નણંદ મારી વાડી માયલી વેલ્ય જો,

નણદોઈ મારો વાડી માયલો મોરલો.

પરણ્યો મારો સગી નણંદનો વીર જો,

તાણીને બાંધે રે નવરંગ પાઘડી.

(‘રઢિયાળી રાત’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

ચોક-યોગાન; જેઠ-પતિનો મોટો ભાઈ; નણંદ-પતિની બહેન; વીર-ભાઈ ચાંદલિયો-ચંદ્ર; જલમ-જનમ; ચાંપલિયો-ચંપાનો છોડ; કેરી-ની

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :
 1. કાવ્યનાયિકાએ દિયર અને દેરાણી માટે ચંપાનો છોડ અને ચંપાની પાંદડીનાં રૂપક વાપર્યાં છે. આ રૂપકો....
 1. દિયર દેરાણી માટે કાવ્યનાયિકાનો પ્રેમ દર્શાવે છે.
 2. દિયર દેરાણીની પ્રશંસા દર્શાવે છે.
 3. દિયર દેરાણી માટે કાવ્યનાયિકાની ઈર્ષ્યા બતાવે છે.
 2. સગી નણંદના વીર સાથે કાવ્યનાયિકાનો કયો સંબંધ છે ?
 1. નણદોઈ
 2. સસરા
 3. પિતા
 4. પતિ
 3. આ લોકગીતમાં ચાંપલિયાની પાંદડી કોને કહી છે ?
 1. સખી
 2. સાસુ
 3. દેરાણી
 4. નણંદ
2. નીચે આપેલ પ્રશ્નોના એક-બે વાક્યમાં ઉત્તર આપો.
 1. નણદોઈ વિશે આ લોકગીતમાં શું કહેવાયું છે ?
 2. સાસુ અને સસરા માટે કાવ્યનાયિકા પોતાનો પ્રેમભાવ કેવી રીતે વ્યક્ત કરે છે ?
3. નીચે આપેલ પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર આપો.
 1. આ લોકગીતને આધારે રાત્રિનું વર્ણન કરો.
 2. કાવ્યનાયિકા સખીને પોતાના પતિ વિશે શું કહે છે ?
4. નીચે આપેલ પ્રશ્નનો સવિસ્તર ઉત્તર આપો.
 1. સ્વજનો માટેનો કાવ્યનાયિકાનો ભાવ કાવ્યને આધારે વર્ણવો.
5. નીચેનો અર્થ બનાવતી પંક્તિઓ લોકગીતમાંથી શોધીને લખો.
 1. (પતિ) નવ રંગોવાળી પાઘડી પહેરે છે.
 2. મારી નણંદ વાડીમાંની વેલી જેવી છે.
 3. આસો મહિનાની પૂર્ણિમાની રાત્રિ છે.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- લોકગીતમાં સમાજના વિવિધ સંબંધોનું પ્રતિબિંબ જીલાતું હોય છે. તેમાં ક્યારેક સંસારની મીઠી ફરિયાદ કે વિરહની વાત વણી લેવાતી હોય છે. અહીં આ લોકગીતની લાક્ષણિકતા એ છે કે નાયિકાએ સ્વજનો સાથેના મધુર સંબંધો રજૂ કર્યાં છે. કાવ્યનાયિકા સાસરિયાને પિયરિયા જેટલા જ આત્મીય ગણે છે. આપણી સામાજિક સંસ્કૃતિનું આ પ્રતિબિંબ છે.

- આકાશે ઊગતો ચાંદલિયો તો દરેક ઘરે દેખાતો હોય છતાં અહીં કાવ્યનાયિકા તો કહે છે “ચાંદલિયો ઊગ્યો મારા ચોકમાં..!” આ “મારા ચોકમાં” થી નાયિકાનો આનંદ વ્યક્ત થયો છે. તે ધ્યાનમાં લો.
- કવિએ ‘માસ’ માટે વાપરેલ ‘માસો’ ધ્યાનમાં લો. તે શબ્દ ‘આસો’ સાથે પ્રાસરૂપે આવ્યો છે, વળી વિશિષ્ટ પ્રયોગ પણ બન્યો છે. આવા પ્રયોગ કાવ્યોમાં સહજ રીતે થતા હોય છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

● લોકો દ્વારા લખાયેલું, લોકો વડે ગવાતું અને લોકો માટે રચાયેલું ગીત એટલે લોકગીત. લોકગીતમાં તત્કાલીન સમાજનું પ્રતિબિંબ જોવા મળતું હોય છે. તેમાં લોકોનાં સુખ-દુઃખ સાથે લોક સંસ્કૃતિ પ્રગટ થતી હોય છે. લોકકંઠે ગવાતું અને ઝિલાતું હોવાથી કાળક્રમે તેમાં શાબ્દિક ફેરફાર પણ જોવા મળતા હોય છે, તે વિશે વિદ્યાર્થીઓને માહિતી આપવી.

● વર્ષો સુધી પિતાને ત્યાં પોતાની મરજી મુજબ જીવીને સાસરે જનાર કન્યાને સાસુ-સસરા, જેઠ-જેઠાણી, દિયર-દેરાણી, નણંદ-નણદોઈ બધાં આત્મીય બની જાય તે ઉત્તમ પરિસ્થિતિ કહેવાય તે આ લોકગીતને આધારે વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવું.

● ઘરમાં આવનાર કન્યાને પોતાના ઘર જેવું વાતાવરણ આપવા શું કરી શકાય તે માટે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી.

●

જવાહરલાલ નહેરુ

(જન્મ: 14-11-1889, અવસાન: 27-05-1964)

જવાહરલાલ મોતીલાલ નહેરુનો જન્મ અલ્હાબાદમાં થયો હતો. જવાહરલાલ નહેરુના કુટુંબીઓ મૂળે કાશ્મીરના વતની હતા. વિદેશમાં વકીલાતનો અભ્યાસ કરીને તેમણે અલ્હાબાદમાં વકીલાત શરૂ કરી. ગાંધીજી સાથે આઝાદીની લડતમાં જોડાઈને સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના અગ્રણી બન્યા. તેમને સાહિત્યમાં ખૂબ રસ હતો. ‘ડિસ્કવરી ઓફ ઈન્ડિયા’ ‘ગ્લિમ્પ્સ ઓફ વર્લ્ડ હિસ્ટ્રી’ જેવાં પુસ્તકો તેમણે અંગ્રેજીમાં લખ્યાં છે. તેમની દીકરીને સ્વતંત્રતા વિશે લખેલા ત્રીસ પત્રોનું પ્રકાશન ‘લેટર ફ્રોમ એ ફાધર ઓફ હીઝ ડોટર’ નામથી થયું છે. તેઓ ભારતના પ્રથમ વડાપ્રધાન હતા. ભારત સરકાર તરફથી તેમને ‘ભારતરત્ન’નું સન્માન એનાયત થયું હતું.

અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલી જવાહરલાલ નહેરુની ‘મારી જીવનકથા’ના મહાદેવભાઈ દેસાઈએ કરેલા ગુજરાતી અનુવાદમાંથી આ અંશ લેવામાં આવ્યો છે. સાહસિક નહેરુએ પોતાની એક ટુકડી સાથે હિમાલયસ્થિત અમરનાથની ગુફા સુધી પહોંચવા ભોમિયા સાથે પ્રવાસ કર્યો હતો તેનું વર્ણન આમાં છે.

હિમાચ્છાદિત શિખરો અને હિમનદીઓ વચ્ચેના આ સાહસિક પ્રવાસનું સ-રસ વર્ણન આ કૃતિમાં જોવા મળે છે. અંતિમ ચરણમાં જરૂરી સાધનોના અભાવે હિમનદી પસાર કરતાં ખોભણમાં નહેરુનો પગ લપસી પડતાં દોરડાને કારણે બચે છે. નાછૂટકે પ્રવાસ અધૂરો રાખી પરત ફરવું પડે છે. સાહસ અને હિમાલયપ્રેમ આ કૃતિમાંથી પ્રગટ થાય છે. સાદી, સરળ અને સહજ શૈલીમાં લખાયેલાં મનભાવન વર્ણનોને કારણે કૃતિ હૃદયસ્પર્શી બની શકી છે.

મારું લગ્ન થયું એ સાલ ઉનાળાના કેટલાક મહિના અમે કાશ્મીરમાં ગાળ્યા. કુટુંબને શ્રીનગરની ખીણમાં છોડીને હું મારા એક પિતરાઈની સાથે અનેક અઠવાડિયાં સુધી પહાડોમાં રખડ્યો અને લદ્દાખને રસ્તે ચડ્યો.

તિબેટની સપાટી તરફ જતાં જંગલના ઊંચામાં ઊંચા પ્રદેશની એ સાંકડી અને નિર્જન ખીણોનો આ મારો પ્રથમ અનુભવ હતો. જોજીલા ઘાટની તરફ સાવ વેરાન નકરો ખડક દેખાતો હતો. એ સાંકડી ખીણમાં આગળ ને આગળ અમે કૂચ કરતા ગયા. અમારી બંને બાજુઓ પહાડો ઊભા હતા, તેમનાં શિખરો ઉપર હિમનો મુકુટ ચળકી રહ્યો હતો અને ઉપરથી નીચે હિમના નાના નાના પ્રપાતો અમારું સ્વાગત કરવાને જાણે અતિ મંદ ગતિએ ઊતરી રહ્યા હતા. પવન ઠંડો અને આકરો હતો, પણ દિવસના સૂરજનો મધુરો તડકો અને હવા એટલી નિર્મળ હતી કે ઘણી વાર અમે એક સ્થાનથી બીજા સ્થાન વચ્ચેના અંતર વિષે છેતરાતા, અને દૂરનાં સ્થાનોને પાસે માનતા. એકાંત વધતું જતું હતું. વૃક્ષો અને વનસ્પતિ પણ અદૃશ્ય થયાં હતાં, માત્ર નકરો ખડક, હિમ અને બરફ અને ક્યાંક ક્યાંક બહુ પુષ્પો અને છતાં આ જંગલી અને વેરાન પ્રકૃતિમંદિરોમાં હું કંઈક અજબ તૃપ્તિ અનુભવતો અને સ્ફૂર્તિથી અને આહ્લાદથી ઊભરાતો.

આ પ્રવાસ દરમિયાન મને એક રોમાંચક અનુભવ થયો. જોજીલા ઘાટ છોડીને આગળ એક જગ્યાએ-એનું નામ હું ધારું છું કે માતાયાન હતું-અમને કહેવામાં આવ્યું કે, અમરનાથની ગુફા અહીંથી માત્ર આઠ માઈલ છે. હા, એ ખરું કે અફાટ હિમસમૂહથી ઢંકાયેલો એક જબરદસ્ત પહાડ ઓળંગવાનો પડ્યો હતો. પણ તેમાં શું ? આઠ માઈલ તો કંઈ વિસાતમાં ન હતા. હોંશમાં ને હોંશમાં અને અનુભવ ન હોવાને લીધે અમે એ ઓળંગવાનો નિર્ણય કર્યો. 11,500 ફૂટની ઊંચાઈએ આવેલ અમારા પડાવથી અમે નીકળી પડ્યા અને એક નાનકડી ટુકડી લઈને પહાડ ચડવા માંડ્યો. ત્યાંનો એક ભરવાડ અમે ભોમિયા તરીકે સાથે લીધો હતો.

સૌ દોરડાની સાંકળેથી એકબીજાની સાથે સંકળાઈ અનેક હિમનદીઓ ઓળંગતા ચડતા ગયા અને અમારી મુશ્કેલી વધતી ગઈ. શ્વાસ લેવો કંઈક મુશ્કેલ થઈ પડ્યો. અમારા મજૂરો બહુ ભારથી લદાયેલા નહોતા, છતાં લોહીની ઊલટી કરવા

લાગ્યા. હિમ પડવા લાગ્યું અને હિમનદીઓ ભયાનક લપસણી થઈ પડી; અમે થાકીને લોથ થઈ ગયા હતા. અને એક એક ઊગલું ભરતાં કંઠે પ્રાણ આવતા હતા. પણ જડસાની જેમ અમે ચડવું ચાલુ રાખ્યું.

અમે અમારે પડાવેથી સવારે ચાર વાગ્યે નીકળ્યા હતા અને બાર કલાકના સતત ચડાણને અંતે જોઈએ છીએ તો અમારી સામે એક વિશાળ હિમસરોવર પડ્યું હતું. હિમાચ્છાદિત શિખરોથી વીંટળાયેલું આ ભવ્ય દૃશ્ય દેવોના મસ્તક ઉપર મુકુટ જેવું લાગતું હતું. પણ હિમ અને ધુમ્મસ પડતાં જતાં હતાં એટલે આ દૃશ્ય પણ અમારી નજર આગળથી અદૃશ્ય થઈ ગયું. અમે કેટલી ઊંચાઈએ હતા એ તો હું જાણતો નથી; પણ, હું ધારું છું કે 15,000 કે, 16,000 ફૂટની ઊંચાઈ તો જરૂર હોવી જ જોઈએ. કારણ, અમરનાથની ગુફાથી અમે બહુ ઊંચે હતા. હવે લગભગ અરધા માર્ગનું આ હિમસરોવર ઓળંગી પેલે પાર આવેલી ગુફાએ પહોંચવાનું હતું. અમને લાગ્યું કે, હવે ચડવાનું પૂરું થયું છે એટલે મોટી મુશ્કેલીઓ તો ઓળંગી ચૂક્યા. એટલે, સાવ થાક્યા હતા છતાં પણ પ્રસન્ન ચિત્તે આ નવી મજલ શરૂ કરી.

રસ્તામાં અનેક જગ્યાએ હિમનદીઓમાં મોટી ખોભણો આવતી હતી અને અનેક ઠેકાણે તાજું હિમ પડવાને લીધે આવી ખોભણો દેખાતી ન હતી. અજાણતાં પગ મુકાયો તો ગડગપ ગયા ! અને સાચે જ તેમ થયું. આ તાજા પડેલા હિમથી હું છેતરાયો અને મારું આવી બન્યું. મેં પગ મૂક્યો કે તરત જ બરફ ધસી પડ્યો અને હું એક ભયાનક અને પહોળી ખોભણમાં લપસ્યો. આ ખોભણ તો એક ભયાનક ઊંડી ખાઈ હતી. અને એમાં જે ગયો તે યુગોના યુગો સુધી ત્યાં સુરક્ષિત રીતે દટાઈ રહે, એ વિષે કશી જ શંકા નહોતી. પણ પેલા દોરડાએ મને પકડી રાખ્યો. ખોભણની એક બાજુએ હું વળગી રહ્યો અને મને ખેંચી કાઢવામાં આવ્યો. આથી અમારા હાંજા ગગડી તો ગયા જ, છતાં અમે અમારી કૂચ ચાલુ રાખી. પણ આ ખોભણોની સંખ્યા અને વિશાળતા વધતી જતી હતી અને અમારી પાસે આમાંની કેટલીકને ઓળંગવાનાં સાધનસામગ્રી રહ્યાં ન હતાં; એટલે આખરે થાકી, સાવ નિરાશ થઈ અમે પાછા ફર્યા, અને અમરનાથની ગુફાનાં દર્શન કરવાનાં રહ્યાં તે રહ્યાં.

કાશ્મીરનાં ઊંચાં ગિરિવરો અને ખીણો ઉપર હું એટલો બધો મુગ્ધ હતો કે પાછા તરત ત્યાં જવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. અનેક પ્રવાસના ઘાટ ઘડ્યા. આમાંનો એક તો તિબેટના અલૌકિક સરોવર માનસરોવરની અને પાસે જ આવેલા હિમાચ્છાદિત કૈલાસની યાત્રાનો વિચાર હતો. એ વિચારમાત્રે હું આનંદથી ઊભરાતો. એ વાતને તો અઢાર વર્ષ થયાં, છતાં આજે પણ કૈલાસ અને માનસરોવરથી હું એટલો ને એટલો જ દૂર છું. હું તો અનેક વાર કાશ્મીર જવાની ઘણીયે ઈચ્છા છતાં કદી પાછો કાશ્મીર જઈ શક્યો જ નથી. અને રોજ રોજ રાજકાજનાં અને લોકસેવાનાં વમળમાં વધારે ને વધારે ગૂંચાતો ગયો છું. ગિરિવરો ચડીને અથવા દરિયા ઓળંગીને મારી પ્રવાસલાલસા તૃપ્ત કરવાને બદલે જેલજાત્રાથી મારે એ તૃપ્ત કરવી પડી છે. અને છતાં, એવા પ્રવાસોના ઘોડા હું ઘડ્યા જ કરું છું.

એ આનંદ જેલમાં પણ કોણ લઈ શકે એમ છે ? અને જેલમાં બીજું કરવાનું પણ શું હોય ? એટલે હજી હું એ દિવસનાં સ્વપ્નાં જોઉં છું કે જ્યારે હિમાલયમાં રખડતો રખડતો માનસરોવર અને કૈલાસનાં દર્શનના મારા મનોરથ હું પૂરા કરી શકીશ. દરમ્યાન જીવનની પળો ઝપાટાબંધ વહી જાય છે, યુવાવસ્થામાંથી આધેડ અવસ્થામાં પ્રવેશ થાય છે, અને એ પછી વધારે બૂરી અવસ્થા આવી રહેશે. એટલે ઘણીક વાર મને થાય છે કે, કૈલાસ અને માનસરોવર જોવા પહેલાં તો હું વૃદ્ધાવસ્થાથી સાવ અપંગ થઈ ગયો હોઈશ. પણ ગમ્ય સ્થાન ભલેને દેખાતું ન હોય તોપણ તે પ્રતિ પ્રવાસ કદી એળે જતો નથી.

હજીય મનની મહીં રમી રહેલ એ પર્વતો,
 દીસે બહુ ડરામણા રુધિરરંગ સંધ્યા તણે;
 તથાપિ દિલમાં વસ્યો ચિર અદમ્ય ઉત્સાહ કો,
 સદૈવ તલસી રહ્યો ગિરિહિમો તણી શાંતિને.
 (વોલ્ટર ડલામેર)

અનુવાદક: મહાદેવભાઈ દેસાઈ

(‘મારી જીવનકથા’માંથી)

શબ્દસમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

નિર્જન-માણસ વિનાનું, સૂનું; નકરો-ફક્ત, માત્ર; કૂચ કરવી-ચાલવું, આગળ વધવું; શિખર-પર્વતનો ટોચનો ભાગ; હિમ-અતિશય ઠંડી, બરફ; મુકુટ-માથે પહેરવાનું સાધન; પ્રપાત-ધોધ; વેરાન-ઉજાડ; આહ્લાદ-હર્ષ, આનંદ; અફાટ-ખૂબ વિશાળ; ખોભણ-ખો, ગુફા, (અહીં)ખાડો; યુવાવસ્થા-યુવાનીની અવસ્થા; લાલસા-ઈચ્છા; ગિરિવર-પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ-હિમાલય

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

નિર્મળ × મલિન; વિશાળ × સંકુચિત; ભવ્ય × સામાન્ય; પ્રસન્ન × ઉદાસ; દૃશ્ય × અદૃશ્ય; સુરક્ષિત × અસુરક્ષિત

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

શરીરે મોટું પણ અક્કલમાં ઓછું-જડસુ; હિમાલયમાંથી નીકળતી ખૂબ ઠંડા પાણીના પ્રવાહવાળી નદી-હિમનદી; રસ્તાનો જાણકાર-ભોમિયો; કુદરતનું સુંદરધામ-પ્રકૃતિમંદિર; બરફથી ઢંકાયેલું-હિમાચ્છાદિત; વહેતા પાણીમાં થતું કૂંડાળું-વમળ; જ્યાં જવાનું ધાર્યું છે તે સ્થાન-ગમ્ય સ્થાન; રાજકારણને લગતું કાર્ય-રાજકાજ; અડધી ઉંમરે પહોંચેલું-આધેડ

રૂઢિપ્રયોગ

થાકીને લોથ થઈ જવું-અતિશય થાકી જવું; કંઠે પ્રાણ આવવા-ખૂબ જ મુશ્કેલ કાર્ય હોવું; હાંજા ગગડી જવાં-ખૂબ ગભરાઈ જવું; ઘોડા ઘડવા-આયોજન કરવું, વિચારવું

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલાં વિધાનો માટે સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓) નિશાની કરો.

(1) સાંકડી અને નિર્જન ખીણોમાં ફરવાનો લેખકનો-

(A) કાયમી અનુભવ હતો.

(B) ઓછો અનુભવ હતો.

(C) પ્રથમ અનુભવ હતો.

(D) છેલ્લો અનુભવ હતો.

(2) હિમનદી ઓળંગવાનાં સાધનોના અભાવને કારણે

(A) પાછા ફર્યા

(B) આગળ વધ્યા

(C) રોકાઈ ગયા

(D) સફળ થયા

2. નીચેના પ્રશ્નોનો એક-બે વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

(1) પ્રવાસમાં લેખકની કયા સ્થળે જવાની ઈચ્છા હતી ?

(2) પ્રવાસમાં લેખકની સાથે કોણ હતું ?

(3) ખોભણમાં પગ લપસ્યા છતાં લેખક કેવી રીતે બચ્યા ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર પાંચ-સાત વાક્યમાં લખો.

- (1) પાઠને આધારે હિમાલયની સાહસ યાત્રાનું વર્ણન કરો.
- (2) લેખકે વર્ણવેલું હિમાલયનું સૌંદર્ય તમારા શબ્દોમાં લખો.
- (3) પ્રવાસ અધૂરો મૂકીને આવવું પડ્યું તે તમને યોગ્ય લાગ્યું કે નહિ તે કારણો સાથે જણાવો.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- કાકા કાલેલકરનું ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’ પુસ્તક મેળવીને અનુકૂળતાએ વાંચવું.
- તમે કરેલા યાદગાર પ્રવાસનું દસ-પંદર લીટીમાં વર્ણન કરવું.
- જવાહરલાલ નહેરુના પુસ્તક ‘ડિસ્કવરી ઓફ ઈન્ડિયા’નો ગુજરાતી અનુવાદ મેળવીને વાંચવો.
- હિમાલયમાં આવેલાં તીર્થસ્થાનોની માહિતી મેળવવી.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

સરળ, ટૂંકાં, સચોટ અને અર્થસભર વાક્યો આ કૃતિમાં અનેક સ્થળે જોવા મળે છે. વર્ણનાત્મક ગદ્યનું આ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. ‘સદૈવ’, ‘ગમ્ય સ્થાન’ જેવા તમને ઓછા સાંભળવા મળતા શબ્દોનો ઉપયોગ થયો છે. આ શબ્દોનો તમે તમારા લેખનકાર્યમાં ઉચિત સ્થાને પ્રયોગ કરો. ‘હિમગિરિ’ શબ્દને સ્થાને ‘ગિરિહિમો’ શબ્દ કેવું નાવીન્ય બક્ષે છે તે સમજો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

‘હિમાલયમાં એક સાહસ’ આત્મકથાનો અંશ છે. અંગ્રેજીમાં લખાયેલી આત્મકથાનો મહાદેવભાઈ દેસાઈએ કરેલો અનુવાદ ભાવવાહી બની શક્યો છે. અનુવાદ એક કળા છે તે વિશે વિદ્યાર્થીઓને વાકેફ કરવા.

જેલનિવાસ દરમ્યાન ઈ.સ.1934-35 માં પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ લખેલી ‘મારી જીવનકથા’ વિશે વિદ્યાર્થીઓને માહિતગાર કરવા. પાઠના અંતે પંડિતજીએ ટાંકેલી વોલ્ટર ડલામેરની અંગ્રેજી પંક્તિઓ ઉપરથી મહાદેવભાઈએ લખેલી અનુવાદિત પંક્તિઓ સ્વયં એક કવિતાની કક્ષાનો ભાવાનુવાદ છે તેની પણ વિદ્યાર્થીઓને માહિતી આપવી.

પ્રવાસમાં સાહસિકતાની સાથે પૂર્વ આયોજન, જરૂરી સાધન સામગ્રી અને તેનો ઉચિત ઉપયોગ અત્યંત અનિવાર્ય છે. જીવના જોખમે પ્રવાસ કરવાને બદલે આયોજનબદ્ધ પ્રવાસ સફળતાને વરે છે અને વધુ આનંદ આપે છે તે અંગે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી.

●

રઈશ મણિયાર

(જન્મ : 19-08-1966)

રઈશ મણિયારનું મૂળ વતન વલસાડ પાસેનું પારડી ગામ છે. તેઓ એમ.ડી. (બાળરોગ નિષ્ણાત) થયેલા છે. 'કાફિયા નગર', 'શબ્દ મારા સ્વભાવમાં જ નથી' અને 'નિહાળતો જા' તેમની નોંધપાત્ર કૃતિઓ છે. 'અસ્તિત્વ અને વ્યક્તિત્વ', 'ગઝલ: રૂપ અને રંગ', 'ગઝલનું છંદોવિધાન' તેમના વિવેચનના ગ્રંથો છે. 'બાળ ઉછેરની બારાખડી' તેમનું બાળ ઉછેરનું નોંધપાત્ર પુસ્તક છે.

મુક્તક એ કાવ્ય સાહિત્યનું લઘુ સ્વરૂપ છે. બે, ચાર કે છ પંક્તિઓમાં લાઘવથી કવિ વિષય કે સંવેદનને રજૂ કરતા હોય છે. આ જગતમાં અનેક પ્રકારના સંઘર્ષો છે એમાં હાર્યા વગર સતત આગળ વધવાનું છે. સુખ અને દુઃખ તો એક સિક્કાની બે બાજુ છે. સુખમાં છકી નથી જવાનું ને દુઃખમાં તૂટી નથી જવાનું. આ દુનિયામાં એવો કોઈ મુગટ એટલે કે એવી જવાબદારી નથી કે જેમાં ભાર ના હોય. આનંદથી એ ભારને પણ વહન કરવાનો ભાવ આ મુક્તકમાં છે.

બરકત વીરાણી 'બેફામ'

(જન્મ : 25-11-1923, મૃત્યુ : 02-01-1994)

'બેફામ'નું મૂળ નામ બરકતઅલી ગુલામહુસેન વીરાણી હતું. તેઓ ભાવનગર જિલ્લાના ઘાંઘળી ગામના વતની હતા. આકાશવાણી મુંબઈમાં એડિટર તરીકેની કામગીરી બાદ નિવૃત્ત થયા હતા. 'માનસર ઘટા' અને 'પ્યાસ' એમના ગઝલ સંગ્રહો છે. એમની 'આગ અને અજવાળા' તથા 'જીવતા સૂર' વાર્તાઓ પ્રકાશિત થયેલી છે. 'રસ સુગંધ ભાગ-1 અને ભાગ-2' એમની નવલકથાઓ છે.

આ મુક્તકમાં કર્મનો મહિમા છે. માણસની સફળતા એની હાથની રેખાઓમાં નહિ પણ એની મહેનતમાં હોય છે. કોઈ ઈમારત બનાવતાં પહેલાં એનો નકશો બનાવવામાં આવે છે, પરંતુ નકશો એ ઈમારત નથી. એમ નસીબ એ જીવન નથી. જીવન તો માણસની મહેનત અને પ્રયત્નથી બને છે.

મુરલી ઠાકુર

(જન્મ : 1910, મૃત્યુ : 1975)

મુરલીધર રામચંદ્ર ઠાકુર સાબરકાંઠા જિલ્લાના ઉમેદગઢના વતની હતા. તેઓ ગુજરાતીના અધ્યાપક અને ત્યારબાદ આકાશવાણીમાં ગુજરાતી કાર્યક્રમોના નિર્માતા બન્યા હતા. 'સફર અને બીજાંકાવ્યો'માં તેમનાં કાવ્યો સંગ્રહાયાં છે. 'મેળો' તેમનાં બાળગીતોનો સંગ્રહ છે. 'પ્રેમલ જ્યોત'માં તેમની વાર્તાઓ ગ્રંથસ્થ થઈ છે. 'ગાંધીવાણી' નામે તેમનો અભ્યાસગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે.

અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

(જન્મ : 11-11-1937, મૃત્યુ : 31-07-1981)

અનિરુદ્ધ લાલજીભાઈ બ્રહ્મભટ્ટનું વતન વીરમગામ પાસેનું દેત્રોજ છે. તેઓ અધ્યાપક તરીકે કાર્ય કરતા હતા.

કવિ, વિવેચક, વાર્તાકાર અને નિબંધકાર તરીકે તેઓ જાણીતા છે. 'કિમપિ' એમનો કાવ્યસંગ્રહ છે. 'અજાણ્યું સ્ટેશન' વાર્તાસંગ્રહ છે. 'નામરૂપ'માં તેમના ચરિત્રનિબંધો છે. 'ચલ મન વાટે-ઘાટે' ના ચાર ભાગમાં તેમની નિબંધિકાઓ પ્રગટ થયેલી છે. 'ઋષિવાણી' નામના ગ્રંથમાં અધ્યાત્મ અને ચિંતન વિષયક લેખો છે.

બીજા હાઈકુમાં રાતનું ચિત્ર છે. દીપ હોલવવાથી અંધારું થશે એની ચિંતા છે પણ બારીમાં તો ચંદ્ર ખીલી ગયો છે એ દૃશ્ય આપણી નજર સામે ઊભું થાય છે. અંધકાર અને પ્રકાશની બે સ્થિતિ સરસ રીતે પ્રગટ થઈ છે.

દુહા એ મૂળ લોકસાહિત્યનું સ્વરૂપ છે. અત્યંત લાઘવથી કોઈ પ્રસંગ, ભાવ રજૂ થતો હોય છે. પ્રથમ દુહામાં ઉત્તમ વ્યક્તિ બનવું એ કેટલું અઘરું છે એ ભાવ જુદાં જુદાં ઉદાહરણો દ્વારા વ્યક્ત થયો છે. કુલદીપક થવું એટલે કે પોતાના કુળને ઉજાળવું કઠિન છે. દેશદીપક થવું એ તો દુર્લભ વાત છે. જ્યારે જગતના દીપક બનવું, આખા જગતને ઉજાળવું એ તો કોઈ ભગવાનનો અંશ હોય એ વ્યક્તિ જ કરી શકે.

બીજા દુહામાં કવિએ વર્ણવ્યું છે કે આદર અને સ્નેહ મહત્વના છે. તે જ સાચો સંબંધ છે આદર અને સ્નેહ વિનાના ઘરમાં સોનાનો વરસાદ થતો હોય તો પણ ત્યાં ન જવું જોઈએ.

દુહા

1. કુલદીપક થાવું કઠિન, દેશદીપક દુર્લભ,
જગદીપક જગદીશના, અંશી કોક અલભ્ય.
2. આવ નહીં, આદર નહીં, નહીં નયનમાં નેહ,
તે ઘર કદી ન જાઈએ, કંચન વરસે મેહ.

મુક્તક

1. ચેતજે જીતમાંય હાર ન હો,
સુખ એ દુઃખનો કોઈ પ્રકાર ન હો;
એવો કોઈ મુગટ બન્યો જ નથી,
જેનો માથે જરાય ભાર ન હો.

- રઈશ મણિયાર

2. સફળતા જિંદગીની હસ્તરેખામાં નથી હોતી,
ચણાયેલ ઈમારત એના નકશામાં નથી હોતી.

- બરકત વીરાણી 'બેફામ'

હાઈકુ

1. ખોરડું નાનું
સૂરજનો ઉજાસ
મોટું આંગણું

-મુરલી ઠાકુર

2. દીપ હોલવું,
થશે અંધારું; અરે!
બારીમાં ચંદ્ર !

- અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

દુર્લભ-મુશ્કેલીથી મળે તેવું, દુષ્પ્રાપ્ય; અંશી-જેનો તે ચોક્કસ અંશ છે તેવું; મેહ-વરસાદ, મેઘ; જગત-વિશ્વ; મુગટ- તાજ(અહીં) સત્તા, જવાબદારી; ભાર-બોજ; આંગણ-ઘરના બારણા સામેની ખુલ્લી જગ્યા, ફળિયું

તળપદા શબ્દો

કો-કોઈક; નેહ-સ્નેહ; હોલાવું-હોલવવું

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

દુર્લભ×સુલભ; આદર×અનાદર

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) કવિ ક્યાં જવાની ના પાડે છે ?

(A) આવકાર મળે ત્યાં

(B) આદર મળે ત્યાં

(C) આંખોમાં સ્નેહ દેખાય ત્યાં

(D) આવકારો ન મળે ત્યાં

(2) શું બનવું દુર્લભ છે ?

(A) કુલદીપક

(B) દેશદીપક

(C) વીર

(D) મહાન

2. એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

(1) કવિની દૃષ્ટિએ ભારવાળો મુગટ એટલે શું ?

3. બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.

(1) મુરલી ઠાકુરને આંગણું મોટું શા માટે લાગે છે?

4. સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર આપો.

(1) પ્રથમ મુક્તકમાં કવિ કઈ વાતની ચેતવણી આપે છે? વિસ્તારથી સમજાવો.

(2) પંક્તિઓ સમજાવો.

“સફળતા જિંદગીની હસ્તરેખામાં નથી હોતી,

ચણાયેલ ઈમારત એના નકશામાં નથી હોતી.”

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

વર્ગખંડમાં કે શનિવારના સંમેલનમાં દુહા ગાવાની સ્પર્ધા ગોઠવો.

હાઈકુનું બંધારણ શિક્ષક પાસેથી સમજીને હાઈકુ લખવા પ્રયત્ન કરો. ઓછામાં ઓછા પાંચ હાઈકુ લખો. જો શક્ય હોય તો હાઈકુના ભાવનું ચિત્ર દોરો.

સુવિચારોનો સંગ્રહ કરો અને દરરોજ શાળાના ભીંતપત્રમાં તે લખાય તેવું ગોઠવો.

ગુજરાતી-હિન્દી-સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલાં મુક્તકો કંઠસ્થ કરી સંમેલનમાં તેની રજૂઆત કરો.

હાઈકુ અને મુક્તકોનો હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરો.

ભાષા અભિવ્યક્તિ

દુહાની લાક્ષણિકતા જ એ છે કે શબ્દો ઓછા હોય, છતાં વાત ચોટદાર હોય. બીજા દુહામાં 13 જેટલા શબ્દોના ઝૂમખામાં અહીં ત્રણ વખત 'નહિ' શબ્દનું પુનરાવર્તન થાય છે. 'તે' - સર્વનામ છે 'કદી' ક્રિયાવિશેષણ છે. પ્રથમ ચરણમાં 'અ' વર્ણના અને બીજા ચરણમાં 'ન' વર્ણના પુનરાવર્તનથી વર્ણાનુપ્રાસની ગૂંથણી થાય છે. આમ, અહીં ગાગરમાં સાગર સમાવાયો છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

દુહા :

દુહા ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં ઘણું કહેવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. બે લીટીના દુહામાં જીવનની સચ્ચાઈ કે જીવનોપયોગી વિચાર રજૂ થતા હોય છે.

કુળને તારનાર કે દેશનું નામ રોશન કરનાર વ્યક્તિ મળવી કઠિન અને દુર્લભ છે. પરંતુ સમગ્ર જગતને માર્ગ બતાવે તેવા તો ઈશ્વરના અંશ જ હોઈ શકે એવા અર્થમાં પ્રયોજાયેલા પ્રથમ દુહાને સમજાવવા આપણી આસપાસનાં વિખ્યાત હોય તેવાં ઉદાહરણ વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ રજૂ કરવાં.

આજના ઝડપી જમાનામાં માણસને સમય મળતો નથી. જીવનની ભાગદોડમાં માનવતા જાણે મરી પરવારી છે, પરિણામે મહેમાનો આવે તે પણ પોસાતું નથી અને પાલવતું પણ નથી. શહેરી જીવનની આ કરુણ વાસ્તવિકતા છે. ખરેખર તો અતિથિને પ્રેમ, આદર ન મળે તો તેવા ઘેર સોનાનો વરસાદ થતો હોય તો પણ જવું ના જોઈએ તેવો આ દુહાનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવો. અતિથિ સત્કારને લગતી બોધકથાઓ કહેવી. તેમજ કવિ દાદની 'આવકારો મીઠો આપજે' જેવી કાવ્યપંક્તિઓના સંદર્ભ આપી 'અતિથિ દેવો ભવ'ની ભાવના બાળકોમાં વિકસે તેવી ચર્ચા કરવી.

મુક્તક :

મુક્તક એટલે મોતી. મોતીની જેમ મુક્તક પણ ઓછા શબ્દોનું (નાનું), ભાવની રીતે સુંદર અને વિચારની રીતે અમૂલ્ય(કિંમતી) હોય છે તેવી સમજ આપવી.

(1) જે વ્યક્તિ ટોચ પર પહોંચે છે, ઊંચાઈ, પદ કે ઉન્નતિ પામે છે તેની જવાબદારીઓ પણ વિશેષ હોય છે. કશુંક મેળવવા કશુંક ગુમાવવું પડતું હોય છે. કોઈપણ વસ્તુ એમ ને એમ નથી મળી જતી. જવાબદારીનો કાંટાળો તાજ ઘણીવાર ભારરૂપ પણ લાગતો હોય છે પરંતુ તે વાત પરસ્પરાવલંબી છે. તે વિચારને આ મુક્તકના માધ્યમથી સ્પષ્ટ કરવો અને વિદ્યાર્થીઓને જવાબદારી સ્વીકારવા તૈયાર કરવા.

(2) પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ બેમાંથી કોણ ચઢિયાતું એવી ચર્ચા વારંવાર સાંભળવા મળતી હોય છે. આ મુક્તકમાં પુરુષાર્થને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. સફળ વ્યક્તિઓ ખૂબ સંઘર્ષ પછી સફળતા પ્રાપ્ત કરે છે ! હસ્તરેખાને આધારે બેસી રહેવાથી સફળતા મળતી નથી તે વાત નકશામાં દર્શાવેલી ઈમારત સાથે સરખાવીને પ્રેરક રીતે રજૂ થઈ છે તે અંગેની ચર્ચા કરી વિદ્યાર્થીઓને પુરુષાર્થ કરવા માટે પ્રેરવા.

‘उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।

न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥’

જેવા સંસ્કૃત સુભાષિતનો સંદર્ભ આપવો.

હાઈકુ :

(1) કુદરતી તત્ત્વો કોઈ ભેદભાવ વિના સૌને વિપુલ માત્રામાં આપે છે હવા, સૂર્યપ્રકાશ, પાણી, વૃક્ષનો છાંયો, નદી-ઝરણાં-સરોવર, પર્વત સૌને સમાનભાવે સ્વીકારે છે.

ઘર ભલે નાનું હોય પણ સૂરજના ઉજાસે ઝળહળતું આંગણું ઘણું મોટું લાગે છે. વ્યક્તિનું ઘર નાનું હોઈ શકે પણ કુદરત વિશાળ હોય છે. આવા એકાધિક અર્થો વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી મેળવવા અને કાવ્યાનંદ તરફ વાળવા.

(2) ઈશ્વર ક્યારેય બધા રસ્તા બંધ કરતો નથી. દાંત આપનાર ચાવણું પણ આપતો હોય છે. એક રસ્તો બંધ થાય તો બીજો રસ્તો તે ખોલી આપે જ છે તેથી મનુષ્યે નિરાશ થવાને બદલે રસ્તો શોધવા પ્રયત્ન કરવો. દીપ હોલવાતાં અંધારું થશે પણ ચંદ્રનો પ્રકાશ બારી વાટે ઘરમાં પ્રકાશ પાથરવા તૈયાર છે. આપણે બારી ખોલવાની જરૂર છે. આવા અર્થો વિશે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી.

જોરાવરસિંહ જાદવ

(જન્મ : 10-02-1940)

જોરાવરસિંહ દાનુભા જાદવ ધંધુકા તાલુકાના આકરુ ગામના વતની છે. સહકારી સંસ્થામાંથી અધિકારી તરીકે નિવૃત્ત થઈ અમદાવાદમાં રહે છે. તેમણે લોકસાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં કાર્ય કરેલું છે, સંપાદન કરેલું છે. ‘મરદ કસુંબલ રંગ ચડે’, ‘આપણા કસબીઓ’, ‘મરદાઈ માથા સાટે’ અને ‘લોકજીવનનાં મોતી’, ‘લોકસંસ્કૃતિમાં પશુઓ’, એમના લોકકથા અને લોકજીવનને સ્પર્શતા ગ્રંથો છે. વિચરતી જાતિની લોકકથાઓને તેમણે વાચા આપી છે. તેમને વિવિધ પુરસ્કારો મળ્યા છે.

આ લોકકથામાં આંબા પટેલનો અશ્વશોખ અને અશ્વ પ્રત્યેના સંતાન જેવા વાત્સલ્યનું આલેખન થયું છે. સાથે સાથે જાતવાન ઘોડીની વફાદારી અને સ્વામીભક્તિ પણ નિરૂપાઈ છે. સૌરાષ્ટ્રની તળપદ બોલીનું જોમ અને માધુર્ય, પ્રેમભર્યું જીવન પણ આ લોકકથામાં સજીવ થઈ ઊઠ્યું છે. માનવ અને પ્રાણીની પરસ્પરની પ્રીતને આ કથા આકર્ષક ઉઠાવ આપે છે.

પચાસેક વરસ મોર્યની આ વાત છે. એ વખતે ગોહિલવાડની ધરતી માથે આવેલા વાવડી ગામના આંબા વાછાણી(પટેલ)નું ખોરડું મલક આખામાં જાણીતું હતું. ગામ અને પરગામના સંધાય માનવી આંબા વાછાણીને આંબા અદા (દાદા) ના નામથી બકોરતા. આંબા પટેલ સમજણા થયા ત્યારથી એમને ઘોડાનો જબરો શોખ વળગેલો.

આંબા પટેલ ઉંમરલાયક થયા અને ઘરનો કારભાર એમના હાથમાં આવ્યો ત્યારે બાબરા જઈને ઢેલ(ઘોડીની જાત)ની અસલ ઓલાદની છ મહિનાની વછેરી મૂલવી લાવ્યા. આરસમાંથી કંડારી કાઢી હોય એવી વછેરીનો જોટો ગોહિલવાડ પંથકમાં જડવો ભારે મુશ્કેલ હતો. રૂપાળી વછેરીના ચારેય પગ ને કપાળ ધોળેલાં હતાં. કાનની ટીસિયું બેવડ વળી જતી હતી. વછેરી જ્યારે ચમકતી ચાલે ગામ સોંસરવી નીકળતી ત્યારે ગામ-લોકો ફાટી આંખે નીરખી રહેતા. કેટલાક તો કહેતા ખરા : ‘માળો આંબો પટેલ વછેરી ગોતી લાવ્યો છે ને કંઈ !’

વછેરી જ્યારથી ઘેર આવી ત્યારથી આંબા પટેલે એનું જીવન જેમ જતન કરવા માંડ્યું. વછેરીને દૂધ પાવા ભરવાડની ઝોકમાંથી બે બકરિયું લાવીને ઘર-આંગણે બાંધી દીધી, ને સવાર-સાંજ બેય બકરિયું દોહીને એનું દૂધ પાવા માંડ્યું. પંડયના દીકરા ઘોડયે વછેરીની માવજત થતી હોવાથી વછેરી દીએ નો વધે એટલી રાતે ને રાતે નો વધે એટલી દીએ ઝપાટા મોઢે વધે ચડી. બીજું વરસ બેઠું ત્યાં તો વછેરીએ ચડવ થઈ જાય એટલું કાઠું કાઢ્યું. બરાબર ત્રીજા વરસે વછેરી ચડવ થઈ ગઈ. આંબા પટેલ ખાંતે-ખાંતે એને રેવાળ શીખવી. અસલ ઓલાદની વછેરી તો માના કોઠામાંથી જ સંધુચ શીખીને અવતરતી હોય છે. રેવાળ તો બસ એના બાપની જ. માથે બેઠેલો અસવાર હાથમાં દૂધની ટબૂડી લઈને મોટી રેવાળમાં પાંચ ગાઉની ભોં વહો જાય તો દૂધનું ટીપુંય હેઠું નો પડવા દે.

એક દિવસ આંબા પટેલના મામાએ માણસ મોકલીને સંધેવો કહેરાવ્યો :

“ભાણેજને માલૂમ થાય કે જે કામ કરતા હોય ઈ પડતા મૂકીને મણાર(ગામ) આવીને રોટલા શિરાવજો.”

મામાનો સંધેવો સાંભળીને આંબા પટેલને સારાં-મોળાં ઓહાણ(વિચારો) આવવા માંડ્યાં :

“કોઈ દી નઈ ને મામાએ આજ આવા વાવડ કેમ કેવરાવ્યા હશે? નક્કી કંઈ નવા-જૂની થઈ હશે, નકર મામા કામ પડતું મૂકીને આવવાના સમાચાર મોકલે નૈ.”

આંબા પટેલે આવનાર માણસને, ફેરવી-ફેરવીને એકની એક વાત અનેક વાર પૂછી જોઈ, પણ આગંતુકે પેટ દીધું નૈ.

ત્યારે આંબા પટેલે ઢાળિયામાંથી ઢેલને છોડીને ફળિયામાં આવી સાદ દીધો :

“ગણેશની બા, હાંભળો છો કે? મામાએ અબઘડીએ મણાર તેડાવ્યો છે, એટલે જાઉં છું. કાલ્યનું વાળું ઘર્યે આવીને કરીશ. પણ કંઈ કામ જોગ રાત-વરત રોકાવાનું થાય તો ચંત્યા કરીને વાંહે માણહ નો ધોડાવતા”.

આંબા પટેલનાં ઘરવાળાં સડપ લઈને ઘોડીનું ચોકડું ઝાલી આડાં ફરી વળ્યાં અને બોલ્યાં :

“અટાણે અહૂરવેળાએ જવા નીકળ્યા છો, પણ મારું મન પાછું પડે છે. ભલા થઈને હવારે મોહુંઝણામાં જાવ તો ? એક રાતમાં શું ખાટું-મોળું થઈ જવાનું છે? આડી શેતરુંજી નદી પડી છે. સોમાહાનો દી છે ને પાણીબાણી આયું હશે તો તમને હુરમત કર્યાં વન્યા નૈ રો ને અમને ઉપાધિનો પાર કરાવી મૂકશો.”

“અરે ઈ શું બોલ્યાં ? પટલાણીની દીકરી થૈને મને મોળું ઓહાણ આલો છો? શેતરુંજી જેવી સાત નદિયું આડી કેમ નથી પડી? ઢેલ જેવી જાતવાન ઘોડી રાંગમાં રમતી હોય પછી ચંત્યા શાની? મામા જેવા લાખ રૂપિયાના માણહનો હંધેવો આવે ને હું નો જાવ તો મારો ભરુંહો કુણ કરે? મલક કોક દીયે ટોણો મારે કે આંબા પટેલ બિકાળવા છે એટલે રાત-વરતના પરગામ જાતા નથી.”

એમ કહેતાં આંબા પટેલે કેડય બાંધી, કળશો ભરીને પાણી પીધું, ને પછી ઢેલ માથે સવાર થયા. ફઅડક, દૂફડક, ફઅડક, દૂફડક કરતી ઢેલ મણાર ગામને મારગે વીજળીના સળાવાની જેમ વહેતી થઈ. તળાજા થાતીક ને દસેક ગાઉનો પંથ કાપીને મધરાતનો ગજર ભાંગતાં મોર્ય મામાની ડેલી આગળ આવીને હમચી ખૂંદવા માંડી. મેડી માથે મઝરો-મઝરો દીવડો બળતો હતો, મામા બારીએ બેહીને ભાણેજના આવવાની વાટ જોતા હતા.- ત્યાં આંબા પટેલે અવાજ દીધો :

“ઓ મામા, રામ.....રામ,.....આવી પોગ્યો છું.”

“એ રામ રામ, ભાણેજ, રામ રામ ! આવી પોગ્યો કે?”

“શું થાય મામા ? મારા જીવની તો તમને ખબર્ય છે ને કે મામાનો હંધેવો આવે એટલે ભર્યું ભાણું આઘું હડસેલીને હાલી નીકળું ઈમાંનો માણહ છું. મનમાં ભાતભાતના વિચાર હડિયાપાટી લેવા માંડે પછી હાથ ઝાલ્યો રે ? ખરો ?”

મામા હડી કાઢીને મેડીએથી હેઠા ઊતર્યા. ખડકી ઉઘાડીને ભાણેજને બાથમાં ઘાલીને ભેટી પડ્યા, અને ઘોડીને અંદર દોરી લાવ્યા-ત્યાં મામી ઓરડામાંથી બહાર નીકળીને ઓસરીએ આવ્યાં ને પૂછ્યું :

“ભાણા ભૈ, ઘરે હંધાય છે તો હાજાં નરવાંને ?”

“ભગવાનની દયાથી હંધાય લીલાલહેર કરે છે. ?”

“બળદને વચ્ચે ગાડાનું પૈડું અડી ગ્યું તું ને ?”

“બળદેય, મામી, હવે હાજો-નરવો થૈ ગ્યો સે, પનરક દી પગ નો માંડયો ને અનરવો રિયો, પણ ભાયા ભરવાડનાં ઓહડિયાંએ ભારે કાહરી કરી. અટાણે તો ચારે પગે ધોડતો થૈ ગ્યો સે.”

મામાએ ભાણેજના હાથમાંથી ઘોડી દોરી લીધી ને ઢાળિયામાં લઈ ગયા. દળી, તંગ ને પેંગડાં ઉતારીને ગમાણમાં મૂક્યાં. ઘરમાં જઈને સૂંડલો ભરીને બાજરો લાવ્યા ને ઘોડીને જોગાણ મૂકીને ઓસરીએ આવ્યા. મામીએ તૈયાર રાખેલાં વાળુ કાઢ્યાં. સુખદુઃખ ને વહેવારની વાતું કરતાં કરતાં મામા-ભાણેજ મોડી રાતે ચળું કરીને ઊભા થયા. મેડીએ ખાટલા ઢાળીને બેય સૂતા ત્યારે મામાએ પોતાની જુવાન દીકરીના સંબંધ બારામાં ભાણેજને ભલામણ કરીને મનનો ભાર હળવો કર્યો.

બીજે દી રોટલા શિરાવીને ભાણેજ વાવડીએ જવા સાબદા થયા ત્યારે મામા-મામીએ બે દી રોકાઈ જવા ખૂબ તાણ કરી. પણ ભાણેજ ધરાહાર એકના બે ન થયા, એટલે કચવાતા હૈયે બેય જણાંએ આંબા પટેલને રજા આપી. મામા પાદર સુધી વળાવવા આવ્યા ને રામરામ કરી બેય છૂટા પડ્યા. આંબા પટેલે વાવડીના મારગે ઘોડી રમતી મૂકી. બેએક ગાઉ કાપ્યા ત્યાં

ઓતરાદી કોર્યથી કાળો ડિબાંગ મેહુલો ચડી આવ્યો. ડોકના ત્રણ-ત્રણ કટકા કરીને ‘મેઆઉ’, ‘મેઆઉ’ કરતા મોરલા ગહેંકી ઊઠ્યા. પહાડોએ પડવા દીધા. આકાશમાં કાળાંબંઠ વાદળાં હડિયાપાટી લેવા માંડ્યાં, પળાક....ધબાક પળાક....ધબાક વીજળી થવા માંડી.

ત્યાં તો ત્રમઝટ તડડડ, ત્રમઝટ તડડડ, હૂહૂહૂ હમમમ.....ગર્જના કરતો મેહુલો સાંબેલાની ધારે ધરતી માથે મંડાણો.

મારગ માથે પચરક-પચરક ગદરો ખૂંદતી આંબા પટેલની ઘોડી વહી જાય છે. એવામાં તળાજાનો ડુંગર દેખાણો ને પટેલ શેતરુંજીને કાંઠે આવીને ઊભા. ઉપરવાસ ભારે વરસાદને કારણે શેતરુંજીમાં ઘોડાપૂર બઘડાટી બોલાવે છે. આઈ શેતલ જાણે માથાના વાળ છુટ્ટા મેલીને રમણે ના ચડી હોય એમ એનાં પાણી ઘુઘવાટા મારે છે ! બેય કાંઠે પચાસ પચાસ માણસ પૂર ઊતરવાની રાહ જોતું બેઠું છે. આંબા પટેલને આંખની ઓળખાણવાળા બે પાંચ આદમીએ આવીને રામ-રામ કર્યા.

શેતરુંજીમાં પાણીના લોઢે ઊછળતા જોઈને આંબા પટેલ ઘડીભર મૂંઝવણના વમળમાં ફસાયા :

“મારી બેટી, ભૂંડી કરી! વાવડી પોગાય ઈમ નથી ને મણાર પાછા ફરાય ઈમ નથી. ઘરે સંધાય મારી મે’ ઘોડયે વાટ જોઈને અર્ધાઅર્ધા થઈ જશે. આજ ઘરે પોગ્યા વિના તો છૂટકો જ નથી.” એમ વિચારીને આંબા પટેલે કેડય બાંધીને ઘોડીનું ચોકડું ડોંશીને જેવી એડી મારી એવી જ ઘોડી છલાંગ દેતીક ને શેતરુંજીમાં ખાબકી, સમુદ્રમાં પથ્થરની શિલા પડે એમ. કાંઠે બેઠેલાં સંધાય આદમી અરેકારો કરતા ઊભા થઈ ગયા. સૌના મોંમાંથી એક જ વેણું સરીને બહાર પડ્યું કે, ‘માળો ભારે છાતીસલો આદમી...!’

શેતરુંજીના ભારે પૂરમાં ઘોડી હૂબડક ફડાક, હૂબડક ફડાક કરતી પાણી કાપી રહી છે. પાણીનાં મોજાં ઘોડીને દડાની જેમ ઉછાળે છે. કાંઠે ઊભેલા સૌ એ જાય....એ જાય કરે છે. ઘોડી તો પગના સેલારાથી નદીનો પટ કાપી રહી છે. આંબા પટેલને ઘડીભર તો થયું કે ‘મારું બેટું, તાણ ભારે છે. આવા તાણમાં ઘોડી બાપડી તાકાતેય કેટલી કરે? મેં પૂરમાં પડવાની છોકરમત ન કરી હોત તો ઠીક થાત.’ જેમતેમ કરતી ઘોડી કાંઠા ઢૂકડી પહોંચીને હડફ કરતી સતલાંગ મારીને કાંઠે જઈ પડી. ત્યાં જાતવાન ઘોડી કળી ગઈ કે પોતાનો ધણી પાણીમાં રહી ગયો છે. નસકોરાં ફુલાવતી ઘોડી ઘડીયે થોભ્યા વિના પાણીમાં ખાબકીને ધણીની ગોત્યે નીકળી. આંબા પટેલ પાણીના વહેણમાં તણાતા હતા. તરવાની કાહરી ફાવતી નહોતી. તેઓ હરેરી ગયા હતા. ત્યાં સડ સડ કરતી ઘોડી આંબા પટેલ ઢૂકડી જઈ પહોંચી. ઘોડીને જોતાં જ આંબા પટેલ સઘળી તાકાત ભેગી કરીને “બાપ ઢેલ, તું આવી કે ?” કહેતા એને ગળે વળગી ગયા. ચતુર ઘોડીએ પાણીમાં પંથ કાપવા માંડ્યો. પાણીના વહેણમાં ફંગોળાતી-ફંગોળાતી ઘોડી મહામુસીબતે કાંઠે આવી.

“બાપ ઢેલ, તેં આજ જીવતરનાં દાન દીધાં છે.” કહેતાં આંબા પટેલની આંખ્યુમાંથી ડબક-ડબક દેતાં બોર આંસુ સરી પડ્યાં. તેમણે કયાંય સુધી ઘોડીના વાંસા પર હાથ ફેરવ્યા કર્યો.

આંબા પટેલ જ્યારે વાવડીના પાદરમાં પોગ્યા ત્યારે ઠાકર મંદિરની ઝાલર બજી રહી હતી. ઘોડી માથેથી ઊતરીને પટેલ ઠાકર મહારાજને બે હાથ જોડીને પગે લાગ્યા :

“કાળિયા ઠાકર ! તારી દયાથી આજ ઘોડીએ મારો જીવ બચાવ્યો છે ને હું હેમખેમ ઘર્યે પોગ્યો છું. તારો ગણ કેમ કરીને ભુલાય ? ”

ઘેર આવીને આંબા પટેલે ઘરવાળાંને સઘળી વીતકકથા વર્ણવી ત્યારે પટલાણી બોલ્યાં: “આ ઘોડીએ તો મારો ચૂડલો અમર રાખ્યો છે. ખમ્મા બાપ ઢેલ! તારો ગણ જિંદગી લગી શેં ભુલાશે ?”

એમ કહેતાં પટલાણીએ રહોડામાંથી ઘીનો ઘાડવો લાવીને આંબા પટેલ કને મૂક્યો ને બોલ્યાં:

“બાપડી ઢેલ, પાણીમાં બહુ મઉ થઈ ગઈ હશે. ઈ ને ઘી પાવ ત્યાં લગણ હું કોઠીમાંથી ગોળની ભેલી કાઢી લાવું છું.”

(‘લોકસાહિત્યની અશ્વકથાઓ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

માવજત-સંભાળ; આગંતુક-આવી ચડેલું; ઓલાદ-સંતાન(અહીં) જાત; છાતીસલો-હિંમતવાળો; ગોહિલવાડ- કાઠિયાવાડનો ભાવનગર રાજ્યનો ભાગ; ઝોક-નેસડાનો ઢોર બેસતાં હોય તે ભાગ, ઘેટાં-બકરાંનો વાડો; અહૂરવેળા-કસમય, અસૂરવેળા; ગજર ભાંગવો-એક પ્રહર પૂરો થવો; મઝરો મઝરો- ઝાંખો ઝાંખો; હુમચી ખૂંદવી-(અહીં) ઘોડી તાનમાં આવી ઊછળકૂદ કરે તે; અનરવો-માંદો; હડિયાપાટી-દોડાદોડી, દોડધામ કરવી; ગદરો-ગારો, કાદવ; ધરાહાર-ધરાર, બિલકુલ; બગદાટી- ધબધબાટી; કાહરી ફાવવી-પ્રયત્ન સફળ થવો; હરેરી જવું-નાહિંમત થવું

તળપદા શબ્દો

ખોરડું-માટીની ભીંત કે ગારવાળું નાનું મકાન; સંધાય-બધાં, સૌ; બકોરવું-બોલાવવું; મૂલવવું-કિંમત આંકવી; જડવું-હાથ લાગવું, મળી આવવું; રેવાળ-ઊછળે નહિ છતાં વેગવાળી એવી ઘોડાની ચાલ; ભોં-ભોંય; સંધેવો- સંદેશો; ઓહાણ-ખયાલ, યાદી; વાવડ-સમાચાર, સગડ; વાળું-સાંજ પછીનું ભોજન; ચંત્યા-ચિંતા, ફિકર; વાંહે-પાછળ; સડપ-ઝડપથી, એકદમ; હવારે- સવારે; મોહુંઝણું-પરોઢિયાનો સમય; સોમાહું-ચોમાસું, વરસાદના દિવસો; ભરૂહો-ભરોસો; બિકાળવા-બીક લગાડે તેવાં (અહીં)બીકણ; લગણ-લગી; ઘોડયે-ની જેમ; સળાવો-(વીજળીનો)ચમકારો; મઉ થઈ જવું-ભૂખથી ટળવળતું (અહીં)ખૂબ ભૂખ લાગવી; ગણ-ગુણ

રૂઢિપ્રયોગ

સોંસરવું નીકળવું-મુશ્કેલીમાંથી સફળ રીતે બહાર આવવું; આંખો ફાટી જવી-આશ્ચર્યચકિત થઈ જવું; પેટ દેવું-મનની વાત કહેવી; હડી કાઢવી-દોટ મૂકવી; એકના બે ન થવું-વાત પર મક્કમ રહેવું; બે ઘોડે વાટ જોવી-આતુરતાથી રાહ જોવી; જીવતરનાં દાન દેવાં-કુરબાન થઈ જવું; મોળું ઓહાણ આપવું-માણસ નાહિંમત બને, ઢીલો પડે એવું કહેવું; અર્ધાઅર્ધા થવું- ચિંતાતુર થવું; એકના બે ન થવું-મક્કમ રહેવું; ખાટુંમોળું થવું-બગડી જવું

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

દળી-ઘોડાના સવારને બેસવા માટે ઘોડાની પીઠ પર રાખવાનું રૂ કે ઊનનું આસન; તંગ-ઘોડાના પેટ ફરતો તાણીને બાંધેલો પટ્ટો; પેંગડું-ઘોડેસવાર જેમાં પગ રાખે છે તે કડું; ગમાણ્ય-ગમાણ, ઢોરની નીરણ માટે આડું લાકડું રાખી કરેલી જગા; જોગાણ-ઘોડા, બળદ વગેરેને ખાવા માટે અપાતું અનાજ

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) આંબા પટેલની ઘોડીની ચાલ કેવી હતી ?

(A) ખદડ

(B) રેવાળ

(C) ઉભડક

(D) ઠેકતી

(2) 'ઢેલ જેવી જાતવાન ઘોડી રાંગમાં રમતી હોય પછી ચંત્યા શાની ?' આ વાક્ય કોણ બોલે છે?

(A) ગામ લોકો

(B) મામા

(C) ગણેશની બા

(D) આંબા પટેલ

2. એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

(1) 'પટલાણીની દીકરી થૈ ને મને મોળું ઓહાણ આલો છો?'- આ વાત આંબા પટેલ કોને કહે છે?

(2) 'શેત્રુંજી જેવી સાત નદિયું આડી ચ્યમ નથી પડી?'- આ વાક્ય કોણ બોલે છે?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.

(1) આંબા પટેલને મણાર શા માટે જવું પડ્યું ?

(2) પૂરમાં ડૂબતા આંબા પટેલને કેવી રીતે જીવનદાન મળ્યું ?

4. નીચેના પ્રશ્નનો સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો.

(1) ઢેલ ઘોડીની વફાદારી અને ખાનદાની વિગતે વર્ણવો.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- અન્ય પ્રાણીકથાઓ શોધો. તે વાંચીને તેની ખૂબીઓ વર્ગખંડમાં મૌખિક રીતે રજૂ કરો.
- શિક્ષકની મદદથી આ લોકકથાનું નાટ્યરૂપાંતર તૈયાર કરો અને શાળામાં ભજવો.
- લોકકથા રજૂ કરતા હોય તેવા કલાકારને વાર્ષિકદિનમાં બોલાવીને તેમની પાસેથી લોકકથા સાંભળો.

ભાષા અભિવ્યક્તિ

વર્ષાઋતુ વિશે તમે અનેક વખત નિબંધ લખ્યો હશે. તમારા એ વર્ણનથી અલગ પડે એવું સરસ વર્ણન લેખકે અહીં કર્યું છે તે તપાસો અને લેખકના આ વર્ણનમાં કઈ કઈ બાબતો અલગ અને વિશિષ્ટ છે તે તારવતાં શીખો.

“ઓતરાદી કોર્યથી કાળો ડિબાંગ મેહુલો ચડી આવ્યો. ડોકના ત્રણ-ત્રણ કટકા કરીને ‘મેઆઉ’, ‘મેઆઉ’ કરતા મોરલા ગહેકી ઊઠયા. પહાડોએ પડઘા દીધા. આકાશમાં કાળાંભઠ વાદળાં હડિયાપાટી લેવા માંડ્યાં, પળાક.....ધબાક.... પળાક.....ધબાક....વીજળી થવા માંડી.....ત્રમઝટ તડડડ, ત્રમઝટ તડડડ, હૂડૂડૂ હમમમ.....ગર્જના કરતો મેહુલો સાંભેલાની ધારે ધરતી માથે મંડાણો. આ વર્ણનમાં મેહુલાનો ટહુકાર પણ અને મેઘની ધારાનો અવાજ પણ વર્ણવાયો છે. કાળો ડિબાંગ અને ‘કાળાંભઠ’જેવાં વિશેષણો ચિત્રો સર્જે છે. વળી હડિયાપાટી લેવી, સાંભેલા ધારે પડવું જેવા રૂઢિપ્રયોગો પણ છે જેણે વર્ણનને સબળ બનાવ્યું છે. અહીં તળપદા શબ્દો દ્વારા સૌરાષ્ટ્રની બોલીની મીઠાશ અને એ દ્વારા ઊભું થતું વાતાવરણ ધ્યાન ખેંચે એવું ભર્યું-ભર્યું અને રસપૂર્ણ બન્યું છે. જુઓ... મોર્ય, સંધાય, સંધેવો, ઓહાણ, ચંત્યા, વાંકે, પનરક દી, આવા અન્ય શબ્દોની નોંધ કરો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

માણસો કરતાં પણ પશુ વધુ વફાદાર નીવડ્યું હોય તેવા અનેક પ્રસંગો નોંધાયા છે. શ્વાન, ઘોડા, હાથી, નોળિયો, બાજપક્ષી વગેરેની સ્વામીભક્તિ વિશે અનેક વાર્તાઓ અને પ્રસંગો પ્રચલિત છે. તેની પૂર્વભૂમિકા બાંધવી.

પ્રસ્તુત કૃતિમાં આંબા પટેલનો અશ્વપ્રેમ અને તેના ઉપરનો વિશ્વાસ નોંધનીય છે. તે સામે ઘોડી પણ પોતાની જાત પર ખેલી જીવના જોખમે પોતાના માલિકને નદીના પૂરમાંથી હેમખેમ બહાર કાઢે છે તે સંબંધ અંગે વિસ્તૃત ચર્ચા કરવી.

જાતવંત ઘોડીની માવજત, સંતાન જેવો અનર્ગળ પ્રેમ અને તેના પર મૂકેલો વિશ્વાસ વાર્તાને અંતે કેવો રંગ લાવે છે તેની સમજ આપવી. લોકબોલીના ઉચિત ઉપયોગ અંગે પણ વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન દોરવું.

ઘોડી ને ઘોડેસવાર- ઝવેરચંદ મેઘાણી

જુમો ભિસ્તી- ધૂમકેતુ

પિથુભાનો રેલ્લો - રઘુવીર ચૌધરી(નવલકથાખંડ)

ઉપર્યુક્ત વાર્તાઓનું વર્ગખંડમાં વાચન કરવું અને મનુષ્ય-પશુ પ્રેમની ચર્ચા કરવી.

●

લેખનકૌશલ

એકમ 6

અર્થવિસ્તાર, અહેવાલલેખન, સંક્ષેપીકરણ, નિબંધ

ભાષાસજ્જતા કેળવવી એટલે યોગ્ય અભિવ્યક્તિક્ષમતા કેળવવી તે. કઈ ભાષામાં તમારી કેટલી હથોટી કેળવાઈ છે, તે પ્રશ્નોત્તર કરતાં લેખનવિભાગમાં વધુ જોઈ શકાય. તમે જ્યારે નિબંધ લખો છો ત્યારે તમારા વિચાર કે અનુભૂતિને તમે અન્ય વાચક સુધી યોગ્ય રીતે પહોંચી શકે તે રીતે મૂકી શકો છો કે કેમ, તેનો ખ્યાલ આવે છે. અહીં તમારા વિચારોને તમે તર્કબદ્ધ ક્રમમાં સચોટ અને ચુસ્ત રીતે મૂકી શકો તેવી સજ્જતા અપેક્ષિત છે. તો અહેવાલલેખનમાં તમે ઘટના કે કાર્યક્રમનો, તમારી અંગત અનુભૂતિને વચ્ચે લાવ્યા વિના, યથાતથ ચિતાર આપતાં શીખો છો. અર્થવિસ્તાર અને સંક્ષેપીકરણ તમારી કલમની સજ્જતાનું સ્તર કેળવે છે. અર્થવિસ્તારમાં તમે એક બુંદ જેવા વિચારને સાગરની જેમ વિસ્તારતાં શીખો તેનું મહત્ત્વ છે. તમે ચિંતનાત્મક અભિગમ અને સહજ વહેતી પ્રવાહી ભાષામાં એ વિચારને ખોલવાની અને આલેખવાની કેળવણી મેળવો છો. તો સંક્ષેપીકરણ તેનાથી તદ્દન વિપરીત દિશામાં લઈ જાય છે. વિસ્તારથી કહેવાયેલી વીગતનો મર્મ તમે પામી શક્યા છો કે કેમ તે સમજવાનું છે. એ મર્મને ઓછા અને સચોટ શબ્દમાં તમે મૂકી શકો છો કે કેમ - તે શીખવાનું છે.

અર્થાત્, કોઈ પણ વિચાર કે વાતને ટૂંકામાં કહેવી કે વિસ્તારથી કહેવી, અંગત અનુભૂતિ સાથે સ્વૈરવિહાર સાથે આલેખવી કે તદ્દન પર રહીને માહિતીલક્ષી જ આલેખન કરવું - આ શીખવું તે લેખનકૌશલ. આ લેખન કૌશલના વિભાગમાં તમારી એ ભાષાસજ્જતાની કેળવણી અપેક્ષિત છે. ભાષાસજ્જતા કેળવવાય તે જ તમારો ખરો ભાષા-અભ્યાસ.

અર્થવિસ્તાર

કોઈ પંક્તિ કે ગદ્ય-ઉક્તિના વિચારને, અર્થને કે મર્મને ખોલીને, વિસ્તારીને વર્ણવવું તે અર્થવિસ્તાર અથવા વિચારવિસ્તાર. સાહિત્યમાં મુક્તક, સુભાષિત વગેરેમાં ઉત્તમ જીવનસત્ય વણાયેલું હોય છે. જ્યારે અર્થવિસ્તાર કરવામાં આવે છે ત્યારે મર્મરૂપ રહેલા વિચારને, અર્થને ખોલવામાં આવે છે. તેમાં અન્ય દૃષ્ટાંત, પંક્તિઓ વગેરે મદદરૂપ થાય છે.

તમે આ પહેલાં પણ અર્થવિસ્તાર કર્યા છે. તમને ખ્યાલ છે કે અર્થવિસ્તાર કરવા માટે સૌથી પહેલું પગથિયું છે - જે-તે પંક્તિના શબ્દો સમજાવા - તે. કારણકે પંક્તિ જ ન સમજાય તો? આ માટે સતત વાચન ઉપયોગી રહે છે. અર્થવિસ્તાર કરવા માટે -

- અપાયેલી પંક્તિને ધ્યાનપૂર્વક વાંચો. બે વાર - ત્રણ વાર વાંચો.
- તેના બધા શબ્દોનો અર્થ સમજો. શક્ય છે કે એકાદ શબ્દ ન સમજાય, પણ જો એને અવગણીને ચાલો અને એ જ શબ્દ પંક્તિને ખોલવાની ચાવી હોય તો મર્મ નહીં પકડાય. આ સંજોગોમાં પંક્તિમાં રહેલા સંદર્ભને ઉકેલવાની કોશિશ કરો.
- પંક્તિના વિચારને સમજ્યા બાદ એ અર્થને ખોલવામાં મદદરૂપ થાય તેવા દૃષ્ટાંતો, પ્રસંગો વિચારો, અન્ય પંક્તિઓ યાદ કરો. અને પંક્તિના મૂળ અર્થની નજીક હોય તો તેવી, મર્મને ઉપયોગી નીવડે તેવી વીગતોનો ઉપયોગ કરીને વિચારનો વિસ્તાર કરો.
- અન્ય દૃષ્ટાંતો કે પંક્તિઓ ટાંકતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે કે મૂળ પંક્તિના મર્મથી વિષયાંતર ન થઈ જાય. અથવા પંક્તિઓનો અતિરેક ન થાય.
- સુંદર રીતે અર્થવિસ્તાર કરવાની ક્ષમતા કેળવવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે: વાચન. લેખનની ગુણવત્તા સતત વાચનથી વધે છે.

પંક્તિવાચનનો મહાવરો પણ અર્થવિસ્તાર કરવામાં મદદરૂપ થઈ શકે. નીચે આવી કેટલીક પંક્તિઓ આપી છે, જેમાં જીવનનું રહસ્ય કે જીવનનું કોઈ સનાતન સત્ય વણાયેલું છે. તમે આ અને આવી પંક્તિઓ વાંચજો. જેથી તમે આવા શબ્દોથી પરિચિત થઈ શકો. એટલું જ નહીં, સમાન અર્થ ધરાવતી પંક્તિઓનું જૂથ પણ કરી શકો કે જેથી કોઈ અર્થવિસ્તાર કરતી વખતે તે મદદરૂપ નીવડી શકે.

1. અમને નાંખો જિંદગીની આગમાં,
આગને પણ ફેરવીશું બાગમાં.
2. આજ કરશું, કાલ કરશું, લંબાવો નહિ દહાડા,
વિચાર કરતાં વિધ્નો, વચમાં આવે આડાં.
3. આવ નહીં, આદર નહીં, નહીં નયનોમાં નેહ;
તે ઘર કદી ન જઈએ, કંચન વરસે મેહ.
4. આળસ એ તો જીવતા માણસની કબર છે.
5. ઊંચી નીચી ફર્યા કરે જીવનની ઘટમાળ,
ભરતી એની ઓટ છે, ઓટ પછી જુવાળ.
6. કડવા હોય લીમડા, પણ શીતલ તેની છાંય,
બાંધવ હોય અબોલડા, તોય પોતાની બાંય.
7. કદમ અસ્થિર હો એને કદી રસ્તો નથી જડતો,
અડગ મનના મુસાફરને હિમાલય પણ નથી નડતો.
8. કે હીન જન્મે નવ હીન માનવ,
કે હીન કર્મે કરી હીન માનવ.
9. ઘટમાં ઘોડા થનગને, આતમ વીંઝે પાંખ,
અણદીકેલી ભોમ પર, યૌવન માંડે આંખ.
10. ત્રણ વાનાં મુજને મળ્યાં; હૈયું, મસ્તક, હાથ,
બહુ દઈ દીધું નાથ, જા, ચોથું નથી માંગવું.
11. નિશાન ચૂક માફ, નહિ માફ નીચું નિશાન.
12. સફળતા જિંદગીની હસ્તરેખામાં નથી હોતી;
ચણાયેલી ઈમારત તેના નકશામાં નથી હોતી !

અહેવાલલેખન

અહેવાલ એટલે વૃત્તાંત, નિવેદન. કોઈ પ્રસંગ, ઘટના કે કાર્યક્રમની હકીકત જણાવવી, તેનું વર્ણન કરવું. અહેવાલ વાંચવાથી સંસ્થાને અથવા અન્ય લોકોને જે - તે કાર્યક્રમ, પ્રસંગ કે ઘટના વિશેની સાચી અને મહત્વની વીગતો મળી શકે. આ અહેવાલ કેવી રીતે લખાય તે સમજાવે.

- અહેવાલ સંપૂર્ણપણે તટસ્થ આલેખન હોય છે. તેમાં અહેવાલ લખનારના દૃષ્ટિકોણ, અભિપ્રાય કે મંતવ્યને કોઈ અવકાશ હોતો નથી.
- અહેવાલમાં કાર્યક્રમ, પ્રસંગ કે ઘટનાનું યથાતથ નિરૂપણ અપેક્ષિત છે.
- અહેવાલમાં વીગતોનું સચોટ અને ટૂંકું વર્ણન કરવામાં આવે છે.
- જે દિવસનો કાર્યક્રમ હોય તેનાં તારીખ, દિવસ અને સમયગાળો ચોકસાઈપૂર્વક નોંધવાં.
- પ્રસંગ, ઘટના કે કાર્યક્રમની વીગતોની ક્રમિક નોંધ લેવી.
- અગત્યની વીગતો ચૂકી ન જવાય તેની કાળજી રાખવી અનિવાર્ય છે.
- જે કોઈ મુખ્ય વક્તા હોય તેમના વ્યાખ્યાનમાં જણાવાયેલી મહત્વની, સારરૂપ વીગત અવતરણરૂપે લઈ શકાય.
- અહેવાલની ભાષા અન્ય સાહિત્યરૂપો કરતાં અલગ હોય છે, તે ખાસ ધ્યાન રાખવું.

- પરિચિત શબ્દો ધરાવતી સાદી અને સરળ ભાષા હોવી જોઈએ.
- આલંકારિક ભાષાનો ઉપયોગ ટાળવો જોઈએ.
- આવશ્યકતા અનુસાર બે કે ત્રણ ફકરામાં અહેવાલ સમાઈ જવો જોઈએ.
- બિનજરૂરી લંબાણ, પુનરાવર્તન અહેવાલને શિથિલ પાડી શકે.
- સામાન્ય રીતે અખબાર કે સામયિકમાં અહેવાલ પર હેડલાઈન હોય છે. પરંતુ અહીં તમારે સચોટ શીર્ષક પ્રયોજવું. તમારી શાળામાં કોઈ કાર્યક્રમ થાય કે તમે ક્યાંક મુલાકાતે ગયા હોવ તો તમે તેનો અહેવાલ લખી શકો.

નીચે કેટલાક કાર્યક્રમો કે પ્રસંગો આપ્યા છે. તમે તેની ક્રમિક વીગતો વિચારી શકો? તેને સરળ અને સચોટ ભાષામાં લખી શકો?

- તમે જોયેલા જીવલેણ અકસ્માતનો અહેવાલ લખો.
- તમારી સંસ્થાના નિવૃત્ત થતા શિક્ષક - અધ્યાપકના વિદાય સમારંભનો અહેવાલ લખો.
- તમારી શાળાએ જરૂરિયાતમંદ વિદ્યાર્થીઓ માટે શરૂ કરેલ પુસ્તકબેન્કના ઉદ્ઘાટનપ્રસંગનો અહેવાલ લખો
- તમારી સંસ્થામાં યોજાયેલ 'સ્વચ્છતા અભિયાન'નો અહેવાલ આપો.
- તમારી સંસ્થાના બારમા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓના વિદાય-સમારંભનો અહેવાલ તૈયાર કરો.
- તમારી સંસ્થામાં યોજાયેલ રમતોત્સવનો અહેવાલ તૈયાર કરો.
- તમારી શાળામાં યોજાયેલ 'શિક્ષકદિન'ની ઉજવણીનો અહેવાલ આપો.
- તમારી સંસ્થામાં સ્વાંતર્યદિનની ઉજવણીનો અહેવાલ તૈયાર કરો.
- તમારી સંસ્થામાં રેડક્રોસ સાથે મળીને યોજાયેલ રક્તદાનશિબિરનો અહેવાલ લખો.
- તમારી સંસ્થામાં યોજાયેલ પુસ્તકપ્રદર્શનનો અહેવાલ તૈયાર કરીને તમારી સંસ્થાના સંચાલકમંડળને મોકલો.
- તમારી સંસ્થામાં યોજાયેલ વૃક્ષારોપણ કાર્યક્રમનો અહેવાલ લખો.

સંક્ષેપીકરણ

સંક્ષેપીકરણ એટલે વિસ્તારથી કહેવાયેલી વીગતના મર્મને સમજીને, તેમાંની વધારાની લાગતી વીગતોને દૂર કરીને, મર્મને હાનિ ન પહોંચે તે રીતે, ટૂંકમાં અને સચોટ રીતે મૂળ વાતને ફરીથી મૂકવી તે. સામાન્ય રીતે સંક્ષેપીકરણ એટલે મૂળ લખાણના, પરિચ્છેદનો ત્રીજો ભાગ લખવો તે.

નોંધ: અહીં એક વાત ખાસ યાદ રાખવી કે ત્રીજો ભાગ એટલે તમારે અપાયેલા પરિચ્છેદના શબ્દો કે વાક્યો ગણીને તેનો ત્રીજો ભાગ કરવો - એવો અર્થ નથી. એટલેકે ફકરાનાં 18 વાક્યો ગણ્યા હોય તો તે જ ફકરાનાં કોઈ 6 વાક્યો ભેગાં કરીને મૂકવાથી સંક્ષેપીકરણ ન થાય.

સંક્ષેપીકરણ એટલે ભાષાનો કરકસરભર્યો ઉપયોગ. જરૂર ન હોય તો નિપાત કે સંયોજક પણ ન વાપરવાં તે કરકસર.

સંક્ષેપીકરણ માટે બે તબક્કામાંથી પસાર થવું પડે.

1. મૂળ લખાણનું યોગ્ય અર્થગ્રહણ કરવું, તેના મર્મને - મહત્વની વીગતોને સમજવી, સારરૂપ વીગતો સમજવી.
2. અર્થગ્રહણ થયા પછી વધારાની આલંકારિક રજૂઆતો, દૃષ્ટાંતો, પુનરાવર્તનો આદિને દૂર કરી મર્મને ઓછા અને સચોટ શબ્દો દ્વારા સઘન પુનર્લેખન કરવું.

યોગ્ય સંક્ષેપીકરણ માટે જરૂરી પ્રક્રિયા:

આખા પરિચ્છેદને ત્રણ વખત વાંચો. પહેલી વખત વાંચો ત્યારે એમાં શું કહેવાયું છે, તે સમજો.

બીજી વાર વાંચો ત્યારે તમે જે સમજી રહ્યા છો, તેમાં કાંઈ ચૂકી નથી જવાતું, તે તપાસો, ત્રીજી વાર વાંચો ત્યારે

તમે સમજેલા મર્મને વ્યક્ત કરતા શબ્દોને રેખાંકિત કરો.

-

- ફકરામાં કઈ વીગતો દૃષ્ટાંતરૂપ છે, તે સમજો, તે સંક્ષેપ કરતી વખતે ટાળવાની થશે.
- તે જ રીતે પુનરાવર્તન પામતી વીગતો પણ ટાળવાની છે, તે વીગતો તારવો.
- મર્મને સીધી ન સ્પર્શતી હોય તેવી વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ, ગૌણવાક્ય વગેરે જેવી ભાષાસામગ્રી પણ ન લેવી.
- મૂળ ફકરાનાં વાક્યો યથાતથ લેવાનાં નથી, તે ખાસ યાદ રાખો.
- શબ્દો, જે મૂળ બાબત વ્યક્ત કરે છે તેને યોગ્ય વાક્યરચનામાં ગોઠવો.
 - તમે અત્યાર સુધીમાં સંધિ, સમાસ, શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ, રૂઢિપ્રયોગ, કહેવત આદિનો અભ્યાસ કર્યો છે. તેનો સંક્ષેપીકરણની પ્રક્રિયામાં ઉપયોગ કરી શકો.
- આ વાક્યોને મૂળ પરિચ્છેદના સઘન સંક્ષેપરૂપ ફકરા તરીકે લખો.
- મૂળ પરિચ્છેદ અને સંક્ષેપ રૂપે લખાયેલા લખાણને ફરી એક વાર વાંચો અને તપાસો કે કોઈ મહત્વની વીગત સંક્ષેપીકરણ વખતે ચૂકી નથી જવાઈ ને!

ટૂંકમાં, સંક્ષેપીકરણ કરતી વખતે ખાસ યાદ રાખો કે અહીં અર્થ કેન્દ્રસ્થાને છે, કહેવાયેલી મૂળ વાતનો વિચાર - મર્મ કેન્દ્રસ્થાને છે અને ભાષાનો કરકસરભર્યો ઉપયોગ અપેક્ષિત છે.

નિબંધ

મિત્રો, તમે વર્ષોથી નિબંધ લખો જ છો. અહીં આપણે થોડી નોંધપાત્ર બાબતો જોઈશું જે તમારા નિબંધને વધુ અભિવ્યક્તિક્ષમ અને વધુ ચુસ્ત બનાવી શકે.

- તમે પહેલાં નક્કી કરો કે તમે કયા પ્રકારનો નિબંધ વધુ સારી રીતે લખી શકો. તમને ખ્યાલ તો હશે જ કે નિબંધ વિવિધ પ્રકારના હોય છે. પ્રકૃતિવિષયક, માહિતીપ્રધાન, ઘટનાપ્રધાન, ચિંતનપ્રધાન, આત્મકથા - જેવા નિબંધો લખવાના થતા હોય છે.

- તમે જે નિબંધ લખવા માંગો છો તેમાં કઈ વીગતો આવી શકે, તે વિચારો અને નોંધો. તેના મુદ્દા તારવો. આ મુદ્દાની કાચી યાદી બનાવો. ત્યાર બાદ મુદ્દાની કમિકતા નક્કી કરો. કયો મુદ્દો પહેલા લેવાથી તમારો નિબંધ વધુ ચુસ્ત બનશે અને લખાણ વધુ પ્રવાહી લાગશે.

- તમે સમાનાર્થી શબ્દો, વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો, રૂઢિપ્રયોગ, કહેવત, દુહાઓ વગેરેનો અભ્યાસ કર્યો છે. તેનો ઉપયોગ કરો અને તમારા લખાણને વધુ સચોટ અને અસરકારક બનાવો.

- પસંદ કરેલા નિબંધ અનુસાર તમારી ભાષા હોવી જોઈએ.

- જો તમે પ્રકૃતિવર્ણનનો વિષય પસંદ કર્યો હોય તો તેમાં પ્રકૃતિનું દૃશ્ય નજર સામે ઊભું થઈ જાય તેવું, સૂક્ષ્મ વીગતો સાથે વર્ણન કરવું જોઈએ. પ્રકૃતિના રમ્ય - રૌદ્ર રૂપની વાત કરતી વખતે તેને માનવસ્વભાવની સંકુલતા સાથે પણ સાંકળી શકાય. પ્રકૃતિ મન - હૃદયને સ્પર્શતી હોય છે. તેથી તેમાં પ્રયોજાયેલાં ભાવવાચક, ઉદ્ગારવાચક વાક્યો પણ નિબંધને વધુ હૃદયસ્પર્શી બનાવી શકે.

- જો તમે માહિતીપ્રધાન નિબંધ લખવા માગતા હોવ તો તમારી પાસે મુદ્દાઓને અનુરૂપ માહિતી હોવી જોઈએ. જરૂરી પરિભાષા, તેના લાભ-ગેરલાભ અંગે અથવા પક્ષ-વિપક્ષ અંગેની માહિતી, તેનાં કારણો, ઉપાયો વગેરે જેવી વીગતો સમાવી લેવી જોઈએ.

- ઘટનાપ્રધાન નિબંધ લખવા માગતા હોવ તો એ ઘટનાનું તમારે મન શું મહત્ત્વ છે, વ્યક્તિગત અથવા સામાજિક સંદર્ભોમાં એ ઘટના વિશેષ છે ? તમારા મનમાં રોપાયેલી ઘટના વાચનારના મનમાં રોપાય તેવું વર્ણન ઘટનાપ્રધાન નિબંધને આસ્વાદ્ય બનાવી શકે.

● જો ચિંતનાત્મક નિબંધ લખવો હોય તો શીર્ષકના શબ્દોને ખોલીને ઉદાહરણ - દૃષ્ટાંત દ્વારા તેની પરિભાષાને સ્પષ્ટ કરીને તાર્કિક ક્રમિકતાથી બધી વીગતો ચુસ્ત રીતે મુકાવી જોઈએ. પ્રકૃતિવિષયક કે ઘટનાપ્રધાન નિબંધમાં થોડો સ્વૈરવિહાર થઈ શકે. પણ ચિંતનાત્મક નિબંધમાં સ્વૈરવિહાર તેની નબળી બાજુ બને.

● જો તમારે આત્મકથનાત્મક નિબંધ લખવો હોય તો તમે વિચારી જુઓ કે તમને કેવી વાત સાંભળવામાં રસ પડી શકે? કોઈ પોતાની આત્મકથા કહે તો કોણ સાંભળે. ક્યારે સાંભળે? તેથી આ પ્રકારના નિબંધમાં બોલચાલની લઢણ નિબંધને આકર્ષક બનાવી શકે. વળી, જે પોતાના જીવનના અંતિમ તબક્કામાં હોય, તે પોતાના જીવનના સારરૂપ કોઈ સંદેશ આપે, તેથી કોઈ પણ આત્મકથા જે જીવનસંદેશ આપતી હોય તો તેનું મહત્ત્વ હોય.

● આમ, નિબંધને યોગ્ય ભાષા, રૂઢિપ્રયોગ - કહેવત - અલંકાર આદિના ઉપયોગથી ઉપસતી આકર્ષક શૈલી, તાર્કિકતા, પ્રવાહિતા વગેરે તમારા નિબંધને વધુ આસ્વાદ્ય બનાવી શકે.

નિબંધનું માળખું:

નિબંધના લખાણને મુખ્ય ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય: (1) આરંભ (2) વિષયવસ્તુ (3) સમાપન.

● આરંભ: નિબંધનો આરંભ વિષયનો પ્રવેશ કરાવનાર હોવો જોઈએ. કાવ્યપંક્તિ, સુભાષિત કે પ્રસંગથી થતો આરંભ આકર્ષક લાગે છે.

● વિષયવસ્તુ: નિબંધનો આ ભાગ મહત્ત્વનો છે. તેમાં મહત્ત્વના મુદ્દાઓ સ્પષ્ટ રીતે, તર્કબદ્ધ રીતે મુકાયેલા હોવા જોઈએ.

● સમાપન: આખા નિબંધના અંતે વીગતના સારરૂપ ફકરો, આવવો જોઈએ. એમાંય જો સૂત્રાત્મક રીતે મૂકી શકાય તો અંત વધુ આકર્ષક અને સચોટ બને.

નીચે નિબંધનાં કેટલાંક શીર્ષક આપ્યાં છે. તમે એ નિબંધ વિશે વિચારી જુઓ:

1. શૈશવની રમતનાં મારાં સંસ્મરણો	2. જીવનમાં રમત-ગમતનું મહત્ત્વ
3. મિત્રતાની મીઠાશ	4. વર્ષાઋતુ
5. સિદ્ધિ તેને વરે જે પરસેવે નહાય	6. પરિશ્રમ એ જ પારસમણિ
7. જનની અને જન્મભૂમિ સ્વર્ગથી મહાન છે.	8. ખબર છે એટલી કે માતની હાકલ પડી છે.
9. સાગર તટે સંધ્યા	10. પાણી બચાવો - પ્રાણી બચાવો
11. મારો પ્રિય સર્જક	12. પ્રકૃતિનું રક્ષણ એ જ જીવનનું રક્ષણ
13. જો હું કવિ હોઉં તો...	14. દીકરી, ઘરની દીવડી
15. મારો પ્રિય તહેવાર	16. વિદ્યા વિનયથી શોભે છે.
17. જીવનમાં પ્રામાણિકતાનું મહત્ત્વ	18. પ્રાર્થના - જીવનનું બળ
19. મારું પ્રિય પુસ્તક	20. માતૃભાષાનું મહત્ત્વ
21. ગામડું બોલે છે.	22. વૃક્ષ ઉગાડો, પર્યાવરણ બચાવો.
23. નેત્રદાન: મહાદાન	24. રક્તદાન: મહાદાન
25. વૃદ્ધાશ્રમની મુલાકાત	26. મારી પ્રેરણામૂર્તિ
27. વસંત - વનમાં અને જનમાં	28. માનવી - પશુની નજરે
29. આધુનિક સાધનો - શાપ કે આશીર્વાદ?	30. સૃષ્ટિનો છે એક જ પોકાર, દીકરી બચાવી કરો ઉદ્ધાર

ભારત દેશનાં વિવિધ રાજ્યોમાં બાળકોએ કરેલાં બહાદુરીનાં કાર્યોનો અહીં પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. બાળકોની સાહસિકતા અને જીવના જોખમે અન્યને મદદરૂપ થવાની ભાવના આ પ્રસંગો દ્વારા વ્યક્ત થઈ છે, જે સૌ કોઈ માટે પ્રેરણાત્મક છે.

(1) વિશાલ બેચરભાઈ કટોસણા (ઉંમર-10 વર્ષ) ગુજરાત

ઘટના તારીખ 14-10-2013. બપોરના વખતે સાત વર્ષનાં દિવ્યા અને યશ 15 ફૂટ ઊંડા તળાવમાં નહાવા ગયાં હતાં. વિશાલની દાદી કિનારે કપડાં ધોઈ રહ્યાં હતાં. તેમણે બંને બાળકોને ડૂબતાં જોયાં તો મદદ માટે ભૂમો પાડવા લાગ્યાં. એ વખતે વિશાલ પોતાની દાદીને કપડાં આપવા આવ્યો હતો. તેને ડૂબતાં બાળકોના હાથ દેખાયા, તે તુરત તળાવમાં કૂદી પડ્યો. પોતાના હાથનો આધાર આપીને બંને બાળકોને સુરક્ષિત રીતે પાણીની બહાર લઈ આવ્યો. પોતાના અદમ્ય સાહસથી બે જિંદગીને વિશાલે બચાવી લીધી. એ બદલ તેનું રાષ્ટ્રીય સન્માન થયું.

(2) ગુંજન શર્મા (ઉંમર 13 વર્ષ) આસામ

શિવસાગર જિલ્લાના સિમલુગુડી વિસ્તારમાં તા.4-12-2013ની બપોરે એક હોસ્ટેલમાંથી અચાનક એક બદમાશ બંને હાથમાં બંદૂક લઈ બહાર નીકળ્યો અને લોકોને ડરાવવા હવામાં ગોળીબાર કર્યો. બંદૂકની અણીએ તેણે સ્કૂલવાનને બંધક બનાવી, ડ્રાઈવરને મથુરાપુર તરફ લઈ જવા ફરજ પાડી. બધા વિદ્યાર્થીઓ ડરવા લાગ્યા. તેમાં સૌથી મોટી ગુંજન શર્માએ અપહરણકર્તાને વિનંતી કરી કે તેને બંદી બનાવીને બધાં બાળકોને મુક્ત કરે. ત્યાં અચાનક વાન એક ખાડામાં જઈ પડી. ડ્રાઈવર અને દશ બાળકોને છોડીને અપહરણકર્તા ગુંજનને લઈને ગાઢ જંગલમાં થઈ પડોશી રાજ્યની હદમાં ચાલ્યો ગયો. સવારે ચારેક વાગ્યે ગુંજનને છોડીને ભાગી નીકળ્યો. એક કલાક સુધી ચાલીને ગુંજન એક ઝૂંપડી પાસે પહોંચી. તેમાં રહેનાર વ્યક્તિએ તુરત પોલીસને જાણ કરી, ગુંજનને શોધી કાઢવામાં આવી. ગુંજન શર્માએ પોતાના સહાધ્યાયીઓને અપહરણકર્તાની યુંગાલમાંથી બચાવીને અડગ સાહસ અને કર્તવ્યપરાયણતાનો પરિચય આપ્યો. એ બદલ તેને ગીતા ચોપરા એવોર્ડ અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો.

(3) જીલ જિતેન્દ્ર મરાઠે (ઉંમર 13 વર્ષ) ગુજરાત

તા.20-2-2014ના રોજ શિવરાજપુરમાં એક શાળાના વિદ્યાર્થીઓનો પ્રવાસ ગોઠવાયો હતો. સાંજે પાછા વળતાં બસના ડ્રાઈવરે કાબૂ ગુમાવ્યો અને બસ પલટી મારીને 100 ફૂટ જેટલી ઢસડાઈ. બાળકો ઊછળીને પટકાયાં અને ચીસાચીસ થઈ ગઈ. બસ બેકાબૂ થઈ ત્યારથી જ જીલ સતર્ક થઈ ગઈ હતી. બસના તૂટેલા કાચમાંથી જીલ બહાર નીકળી અને ઘાયલ થયેલાં બાળકોને બહાર નીકળવામાં મદદ કરવા લાગી. તેના શિક્ષકો પણ ઘાયલ થયેલા હતા. શિક્ષકના મોબાઈલમાંથી જીલે પોલીસ અને એમ્બ્યુલન્સને ફોન કર્યા. રસ્તે જતાંને મદદ માટે વિનંતી કરી. એમ્બ્યુલન્સ ન આવી ત્યાં સુધી જીલ ઘાયલોને આશ્વાસન આપતી રહી. પછી ઘાયલોને એમ્બ્યુલન્સ સુધી પહોંચાડવામાં મદદ કરી. જીલે પોતાના નિર્ભીક અને સાહસિક કાર્યથી કેટલાંયનાં જીવન બચાવ્યાં એ બદલ એનું રાષ્ટ્રીય ગૌરવ કરવામાં આવ્યું.

(4) રીપા દાસ (ઉંમર 7 વર્ષ) ત્રિપુરા

આ ઘટના તા.24-4-2014ના રોજ સવારે બની ત્યારે રીપા દાસના ઘર સામેની ચાની દુકાનમાં અચાનક આગ લાગી. ભરચક વસતીવાળા વિસ્તારમાં આગ ચારે તરફ જલદીથી ફેલાઈ ગઈ. રીપા દાસ પોતાના એક વર્ષના ભાઈ સાથે

ઓરડામાં સૂતી હતી. આગને કારણે થતા કોલાહલથી તેની આંખ ઊઘડી ગઈ. જોયું તો આગ ઝડપથી ફેલાઈ રહી હતી. જોખમ પારખીને રીપાએ પોતાના ભાઈને બરાબર કસીને તેડીને આગની જવાળાઓ વચ્ચેથી બહાર દોડી ગઈ. આ ભયાનક આગમાં ત્રણ દુકાનો અને સાત ઓરડા બળીને ભસ્મ થઈ ગયા હતા. રીપાએ પોતાના જીવની પરવા કર્યા વિના નીડરતાથી પોતાના ભાઈને બચાવીને અભૂતપૂર્વ સાહસનો પરિચય આપ્યો એ બદલ એનું ગૌરવ કરવામાં આવ્યું હતું.

(આલેખક: મનસુખ સલ્લા)

શબ્દાર્થ/સમાનાર્થી શબ્દો

અદમ્ય-દબાવી ન શકાય તેવું; સુરક્ષિત-રક્ષાયેલું; સાહસ-જોખમ લઈને કરેલું શૂરવીરતાનું કામ; હદ-સીમા; ચુંગાલ- મજબૂત પકડ, સકંજો; કર્તવ્યપરાયણતા-કર્તવ્યનિષ્ઠા, ફરજને વળગી રહેવું; બેકાબૂ-કાબૂ બહારનું, વશમાં ન રહે તેવું; નિર્ભીક-નીડર, ભય વિનાનું; ભસ્મ-રાખ; પરવા-દરકાર, કાળજી

પ્રફુલ્લ રાવલ
(જન્મ: 5-9-1948)

પ્રફુલ્લ જગજીવનદાસ રાવલનું વતન વીરમગામ છે. ચરિત્રનિબંધ અને લલિત નિબંધમાં તેમનું વિશેષ પ્રદાન છે ‘નોખાં - અનોખાં’, ‘બા એટલે’, ‘ચરિત્ર મુકુર’, ‘નહિ વીસરાતા ચહેરા’ એમનાં નોંધપાત્ર ચરિત્રાલેખનો છે. ‘આવતી કાલની શોધમાં’ અને ‘મિનોઈ સાચું કહેતી હતી’ તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘નાજુક ક્ષણ’ અને ‘સાવ અચાનક’ તેમના લઘુકથાના સંગ્રહો છે. ‘શબ્દતીર્થ’ તેમનો વિવેચનસંગ્રહ છે તેમનો કૃતિઓ પુસ્કૃત પણ થઈ છે.

વતનપ્રેમ દરેક વ્યક્તિના મનમાં સચવાયેલો રહે છે. પોતાના ગામને પાદરે પહેલાં જે નદી હતી તે હવે લુપ્ત થઈ ગઈ છે તેથી નદી ન હોવાનો વિયોગ આ કૃતિમાં ભારોભાર અનુભવાય છે. ક્યાંક જોવા મળતી કાવ્યાત્મક શૈલી નિબંધને મનભર બનાવે છે. લોકમાતા તરીકે સર્વસ્વીકૃત નદીની પ્રવાસિતાને લેખક યાત્રાધામ તેમજ જ તીર્થસ્થાન માનીને સ્મરે છે.

જ્યારે ગામના કોઈ વૃદ્ધ પાસે ગામનો ઇતિહાસ સાંભળું છું ત્યારે મન ઘડીભર અતીતમાં રમમાણ થઈ જાય છે. ભવ્ય વારસો ધરાવતા નગરનો હું નાગરિક છું એ મારી મોટી ઉપલબ્ધિ છે. એમ જ ક્યારેક સાંભળું છું કે મારું ગામ નદીકિનારે હતું ત્યારે રોમાંચિત થઈ જાઉં છું. વહેતી નદીની કલ્પના કરું છું. કેવા સરસ દિવસો હશે એ, જ્યારે ગામની ભાગોળે નદી વહેતી હશે ! મારા પૂર્વજોએ એ નદીકાંઠે જીવન પસાર કર્યું હશે ! હું એ પૂર્વજોની અત્યારે મીઠી ઈર્ષ્યા કરું છું. ખળખળ ઘોષ કરતી નદી તે મારા ગામની ઘોષા નદી. પણ આજે એનું ક્યાંય અસ્તિત્વ નથી. નથી મળતા એના સગડ. નદી હતી તેને વર્ષો થઈ ગયાં. આજની પેઢીએ નદી જોઈ નથી. નદી હતી એ વાત પણ વિસરાઈ ગઈ છે. મારા ગામની નદી મારે માટે, માત્ર મારે માટે નહીં, સહુના માટે એક દંતકથા સમી છે. છતાંય આ દંતકથાને હું વાગોળું છું- કહો કે પંપાળું છું. જેમ કોઈ માતા નાના બાળકને પંપાળે તેમ. તો ક્યારેક આ દંતકથામાં હું ઘૂંઘટવાળી નવોઢાની અનુભૂતિ કરું છું. જેના મુખારવિંદની મને ઈચ્છા છે.

આજે મારા ગામમાં નદી હોત તો... આ માત્ર કલ્પના છે. છતાંય એમાં રાચવું મને ગમે છે. કેમ કે મને નદી ગમે છે અને નદીકિનારે મારું ગામ નથી એ ખ્યાલથી હું ખિન્ન થાઉં છું. હું કેટલો કમભાગી છું ! કશું મારી પાસે ન હોત પણ માત્ર નદી હોત તો હું કેટલો ભર્યોભર્યો હોત ! હું નદી માટે ઝૂંટું છું. નદી માટેનો મારો આ ઝુરાપો જન્મજાત છે.

નાનપણમાં રેલગાડીમાં બેસીને બાપા સાથે અમદાવાદ જતો ત્યારે સાબરમતી નદી ઉપર ગાડી પસાર થતી. હા, નદીનું નામ સાંભળીને હું જરૂર કોળી ઊઠું છું. પ્રવાસમાં ક્યાંય વચ્ચે નદી આવે તો વહાલથી નજર કરી લઉં છું અને મને મારી ઘોષા નદી યાદ આવી જાય છે.

સાબરમતી સતત વહેતી નદી નથી. ક્યારેક જળ જોવા મળે. ઓછું જળ અને વધુ રેત એ નદીની મારી પહેલી ઓળખ. પણ એની વિશાળતા આહ્લાદિત કરી ગઈ હતી. સાબરમતી નદીનાં દર્શન પછી તો પાણીથી ભરપૂર અનેક નદીઓ જોઈ. વહેતું જળ જોઈને હું છલોછલ થઈ જાઉં છું. કબીરવડ જોવા જતાં નર્મદા નદીને ઓળંગવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે નદીની ગરિમાએ મારી નદી ઝંખનાને પલ્લવિત કરી. નદી વગર સ્નાન ક્યાં કરું ? સૂર્યનમસ્કાર ક્યાં કરું ? અર્ધ્ય ક્યાં આપું ? નદી વગરનો હું નિરાધાર છું. ગામ છોડીને નદીકાંઠાના ગામે રહેવા જવાની ઈચ્છા કરું છું. પણ પાછું ગામ મને પકડી રાખે છે, જકડી રાખે છે. મને શ્રદ્ધા છે કે ક્યારેક ભૌગોલિક પરિવર્તન થશે અને મારા ગામથી દૂર થયેલી, દૂર ઇંટાયેલી, રિસાયેલી નદી પાછી ધસમસતી આવીને બાહુ ફેલાવી ગામની ભાગોળને ભેટશે. એનાં નીરથી ભાગોળ ભીની ભીની થઈ જશે. અને હું એ ભીની માટીનું મારા ભાલે તિલક કરીશ.

નદીનું મારું આકર્ષણ છે એની ગતિ. આમ તો નદી એટલે જ ગતિ એવી મારી સમજ છે. આ ગતિમાં વેગ છે પણ આવેગ નથી. અને જ્યારે ક્યારેક એનામાં આવેગ આવે છે ત્યારે એનું રૂપ સુંદરતાને ગુમાવી દે છે અને બની જાય છે રૌદ્ર. પણ એવું તો ભાગ્યે જ બને છે. એટલે તો એ માતા છે. પ્રવાસ એનું કર્મ છે, સહુને આપવું એનો ધર્મ છે. અટકવું એના ભાગ્યમાં

નથી. એ ફંટાઈ જાય છે, પણ અટકી જતી નથી. હા, ક્યારેક પૃથ્વીના પેટાળમાં સમાઈ જાય છે, અદૃશ્ય થઈ જાય છે. ઘોષા નદી પણ ક્યાંક અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે. મારા ગામની આ ઘોષા નદી એ ક્યાંક લુપ્ત થયેલી સરસ્વતી તો નહીં હોય ને !

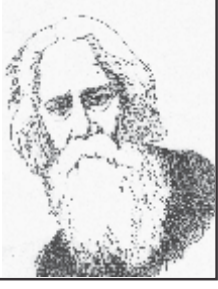
હું નદીમાં નિત્ય પ્રવાસીનાં દર્શન કરું છું. એનો પ્રવાસ યાત્રા છે. માટે જ નદી સ્વયં એક ગતિશીલ યાત્રાધામ છે. હું પ્રવાસી નદીનો ભક્ત છું. નદી મારે મન દેવી છે, જેમાં સત્યનો અંશ છે. માટે હું મારા ગામમાં નદીને શોધું છું. એ ખોવાઈ ગઈ છે, લુપ્ત થઈ છે. આજે નહીં તો કાલે, કાલે નહીં તો પરમ દિવસે, નહીં તો ગમે ત્યારે મારાથી વિખૂટી પડેલી નદી પાછી ફરશે. મને જડશે. એ દિવસ મારા માટે ઉત્સવ બની રહેશે. પણ ક્યારે ? કાળદેવતાને પૂછું ? જોકે મને એનો પણ ભય છે. કાળ ક્યાંક મને કોળિયો કરી જશે તો ? અત્યારે મને થાય છે કે ક્યાંક નદી મારામાં સમાઈ ગઈ છે, હું જ નદીનો એક અંશ છું. મારી ગતિ એ નદીના અદૃશ્ય સ્પર્શનો જ ચમત્કાર છે. નદી મારામાં છે. હું નદીમાં છું. હું અને નદી અન્યોન્યમાં સમાવિષ્ટ થઈ ગયાં છીએ અને હું નદી બની ગયો છું !

(‘હું અને...’માંથી)

શબ્દાર્થ/સમાનાર્થી શબ્દો

અતીત-ભૂતકાળ; રમમાણ-લીન, મગ્ન; વારસો-વારસાઈ, ઉત્તરાધિકાર; ઘોષ-અવાજ, મોટો ધ્વનિ; સગડ-નિશાની, પગેરું, પદચિહ્ન, પગલાં; નવોઢા-નવવધૂ, નવપરિણીતા; ખિન્ન-ગમગીન, ઉદાસ; ઝૂરવું-ચાદ કરીને ટળવળવું, તલસવું; ઝુરાપો-કલ્પાંત, વિરહનું દુઃખ; મુગ્ધતા-મોહ પામેલું, મોહકતા; ગરિમા-ગૌરવ; પલ્લવિત-પૂરેપૂરું વિકસેલું; અર્ધ્ય-દેવોને અપાતો બલિ, પૂજા; ભાલ-કપાળ, લલાટ; લુપ્ત-લોપ પામેલું, નાશ પામેલું

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

(જન્મ: 07-05-1861, અવસાન : 07-08-1941)

રવીન્દ્રનાથ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરનો જન્મ કોલકાતામાં થયો હતો. તેમણે કાવ્ય, વાર્તા, નવલકથા, નાટક, ચરિત્રલેખો, નિબંધો દ્વારા બંગાળી સાહિત્યમાં વિપુલ અને સમૃદ્ધ પ્રદાન કર્યું છે. ‘માનસી’, ‘ચિત્રા’, ‘ચૈતાલી’, ‘બલાકા’ એમના મહત્વના કાવ્યસંગ્રહો છે. એમના ‘ગીતાંજલિ’ કાવ્યસંગ્રહને સાહિત્યનો વિશ્વવિખ્યાત નોબેલ પુરસ્કાર મળેલો. ‘પોસ્ટ માસ્ટર’, ‘કાબુલીવાલા’, ‘દીદી’, ‘નષ્ટનીડ’ એમની ઉત્તમ વાર્તાઓ છે. ‘ઘરે બાહિરે’ અને ‘ગોરા’ એમની વિશ્વવિખ્યાત નવલકથાઓ છે. ગુજરાતી અને તમામ ભારતીય ભાષાઓમાં એમનું સાહિત્ય અનુવાદિત થયેલું છે.

‘તારે પગલે’ ગીત પ્રકૃતિનાં વિધવિધ રૂપોની રમણીયતા પ્રગટ કરે છે. કવિને તમામ રૂપોમાં મધુમય છંદનો અનુભવ થાય છે. કવિ જાણે પ્રકૃતિને અને તેનીય પાછળ પ્રભુને પગલે પગલે આ અનુભૂતિ કરી રહ્યા છે. સંધ્યારાણી, ગોપિકાઓ અને ઉત્સવગાનમાં મિલનનું ગીત ગૂંજી રહ્યું છે. ગીત જાણે મૂળ ગુજરાતીમાં લખાયું હોય એટલું ભાવવાહી રીતે કવિ સુંદરમ્ અનુવાદિત કર્યું છે.

કોણ મધુમય છંદે આજે ગાયે

તારે પગલે, તારે પગલે...

રંગ ઢોળી બેઠી જોને સંધ્યારાણી

કુમકુમે રંગી એના પગની પાની

ઝંખવાઈ જાયે મૃદુ ફૂલ શેફાલી...તારે પગલે...(2)

નિત ચિર યૌવનની બંસરી બાજે

ઘૂંઘટમાં કોનું મુખ આનંદે રાજે

જોઈ ગોપિકાઓ જેનું મર્મર રાયે, તારે પગલે...(2)

ઓ...રે ઓ...રે આજ ઉત્સવ ગાને

જીવનની મધુવીણા વાગવા ટાણે

મિલનનાં મધુગીત ગાયે...તારે પગલે...(2)

અનુવાદ - સુંદરમ્

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

મધુમય-મધ જેવી મીઠાશવાળું (અહીં) છંદનું નામ; ઝંખવાઈ જવું-ઓછપ અનુભવવી, ઝંખા પડી જવું; મૃદુ-કોમળ; શેફાલી-ફૂલનું નામ; ચિર-લાંબું; યૌવન-યુવાની; બંસરી-વાંસળી, બંસી; બાજે-વાગે; મર્મર-અવાજ, ધ્વનિ, (અહીં) હાસ્ય; ઉત્સવ-આનંદનો પ્રસંગ; પાની-પગનો સૌથી નીચેનો પાછળનો ભાગ; ઘૂંઘટ-સાડીથી ઢાંકેલું મુખ; મધુ-મધુર, મધ; વીણા-સંગીતનું તારથી વગાડવાનું સાધન(તંતુવાદ્ય); ટાણું-સમય, પ્રસંગ

•

શરીફા વીજળીવાળા

(જન્મ: 04-08-1962)

શરીફા કાસમભાઈ વીજળીવાળા ભાવનગર જિલ્લાના જીંથરી ગામનાં વતની છે. પીએચ.ડી.નો અભ્યાસ કર્યો છે. એમ.ટી.બી. કોલેજમાં અને હાલ નર્મદ યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતીનાં અધ્યાપિકા છે. વિવેચક, અનુવાદક, સંપાદક તરીકે વિખ્યાત છે. ‘સંબંધોનું આકાશ’ એમનો રેખાચિત્રોનો નોંધપાત્ર સંગ્રહ છે. ‘ટૂંકી વાર્તામાં કથનકેન્દ્ર’, ‘વાર્તાસંદર્ભ’, ‘સંપ્રત્યય’, ‘નવલવિશ્વ’ તેમના નોંધપાત્ર વિવેચન ગ્રંથો છે. ‘મન્દોની વાર્તાઓ’, ‘વિભાજનની વાર્તાઓ’, ઈતિઝાર ‘હુસૈનની વાર્તાઓ’, ‘સ્ટેફાન ત્સ્વાઈકની વાર્તાઓ’ના તેમના અનુવાદો જાણીતા છે. અસગર વજાહતના ઉર્દૂ નાટક ‘જેણે લાહોર જોયું નથી’ ના અનુવાદ માટે તેમને સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીનો અનુવાદ પુરસ્કાર એનાયત થયેલો છે. સંપાદક તરીકે પણ તેમનું કાર્ય નોંધપાત્ર છે.

બાળકના મનમાં માતાનું સ્થાન અનન્ય હોય છે. ખૂબ મુશ્કેલીઓ વેઠીને બાળકને ઉછેરતી માતા તેમની જરૂરિયાતોને સમયસર યથાશક્તિ પૂર્ણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જરૂર જણાય ત્યાં તેને ટકોરે છે. વાત્સલ્યમૂર્તિ એવી માતા બાળકનો સંસ્કારપિંડ ઘડે છે તેની સમજ મોટી ઉંમરે દરેક બાળકને થાય છે. ત્યારે માતા પ્રત્યેનો અહોભાવ વધી જાય છે. સરળ અને બોલચાલની લઢણની શૈલીથી રચના રસાળ બની છે.

આ ધરતીના પડ પર ભાગ્યે જ કોઈ માનાં જણ્યાં એવાં હશે જેમને પોતાની મા વિશે કાંઈ કહેવાનું ન હોય. બધાંને મારી જેમ પોતાની મા નોખી ભાત્યની જ લાગતી હશે ને ?

મારી બાના કપાળે સાવ નાનેથી જ ભીંતમાં માથાં અફાળી મારગ કાઢતાં મોટા થવાનું લખાયેલું હતું. એમના બાપુને ઘરે દોમદોમ સાયબી. પણ હજુ તો આને બદામ કહેવાય ને આને કાજુ કહેવાય એવું બા સમજતાં થાય એ પહેલાં એમના બાપુ રંગૂન મેલીને આવતા રહ્યા. હજુ તો 10-12નાં થયાં ત્યાં ચૂલો સળગાવવાની અને માલીપા કંઈક ઓરવાની સામટી જવાબદારી બાના ખભે આવી પડી. ઘર સાથે જ ખેતરની મજૂરી બહુ વહેલી વળગી. સવારના ચાર વાગ્યે દિવસ ઊગી જાય પછી આથમે ક્યારે એનું કાંચ નક્કી નહીં. આવી કાળી મજૂરી કરી ઘર ચલાવતી બા ચૌદમા વર્ષે એના જ ગામમાં પરણી ત્યારે બાપુની ઉંમર હતી પચીસ વર્ષ, ગામના પોલીસપટેલના દીકરા સિવાયની એમની કોઈ ઓળખ નો’તી. બાને તો ‘ઘરના દાઝ્યા વનમાં ગયા તો વનમાંય લાગી આગ’ જેવો ઘાટ હતો. દાદાના તોરનો તાપ જો ગામ ન ઝીલી શકતું હોય તો બાનું તો શું ગજું?

ગામડાંઓમાં મોસમે મોસમની ચીજો વેચતા... બરફથી માંડીને બોરની ફેરી કરતા બાપુ એકાંતરે ધંધા બદલતા. પણ એમની તકદીર બદલવાનું નામ નો’તી લેતી. છાપાની એજન્સી મળતાં રખડવાનો પટ સાંકડો થયો પણ આવકમાં ઝાઝો ફેર ન પડ્યો. ચાદર હતી એવડી ને એવડી જ રહી’તી પણ પગ લાંબા થતા ગયેલા. 400 રૂપિયાની આવક ને અમે પાંચ ભાઈબેન ઉમેરાયાં હતાં.

ઘર જીંથરી ગામે... ને બાપુ આસપાસનાં બજુડ-સણોસરા, ધોળા, સોનગઢ વગેરે ગામો સુધી સાઈકલ પર ફેરી કરે... અમારું ઘર જીંથરીના દવાખાનાની હદની બારું. બાવળ-બોયડી ને ઈંગોરિયાના ઝુંડ સિવાય અમારે કોઈ પાડોશી નો’તા. લાઈટ તો છેક 1983માં લીધી. આને કાજળકાળી રાત કહેવાય એવી જ્યારે ખબર નો’તી પડતી ત્યારે બા અમને ઢબૂરીને વાટ જોતી બેસી રહે... બાપુ આવે, ન પણ આવે... કાંચ ઠેકાણું નહીં. એક વાર તો ધંધાની ભીંસે મૂંઝાયેલા-અકળાયેલા બાપુ હારીથાકીને વગર ટિકિટે ગાડીમાં ચડી બેઠા, છેક અજમેર સુધી... તે ચાર દા’ડે પાછા આવ્યા’તા. કઈ ધીરજે બા બેસી રહી હશે એ ચાર દા’ડા એ તો એ જ જાણે. અમારી કોઈની સમજ એના રડવામાં સૂર પુરાવવાથી વધારે નો’તી એ સમયે.

એ કાઠા કાળમાં ડોક ઊંચી રાખીને ટકી રહેવા ઝાવાં નાખવાં પડતાં. ટંક ચૂક્યાં નો’તાં. પણ ચૂકી જવાની ધાસ્તી તો કેટલીય વાર અનુભવી’તી. જે ઉંમરે છોકરાં નિશાળેથી આવી માને ચૂપચાપ બેઠેલી જોઈ સમજી જાય કે ‘નક્કી આજે કશુંક હશે’ ત્યારે અમે સમજી જતાં કે મા ચૂપચાપ બેઠી છે તે ‘નક્કી આજે કંઈ જ નહિ હોય !’ ને કંઈ બોલ્યા વગર થેલાનો ઘા કરી રમવા દોડી જતાં. લોકો કહે છે. હડાપણની દાઢ સોળ-સત્તર વર્ષે ઊગે... પણ અમને ભાઈબેનોને સાત-આઠ વરસની ઉંમરે જ

ફૂટી ગયેલી. બાળપણને બહુ વહેલું હળવેકથી ‘આવજો’ કહી દીધેલું. કાઠા કાળમાં વખત સાથ છોડે એ પહેલાં માણસો સાથ છોડી દેતા હોય છે એનો અમને નાનેથી અનુભવ. ગામની એકમાત્ર કરિયાણાની દુકાન હોરો ચલાવે. થોડાઘણા પૈસા દઈએ ને ઝાઝું બાકી ચાલે. એમાં એકાદ મહિનો કાંચ નહીં દેવાયું હોય... બા ચીજું લેવા ગઈ. શેર ને અર્ધો શેરનાં પડીકાં બંધાવ્યાં. જેવી પૈસાની વાત આવી કે ડોકમાં સીધી કાતળીવાળી મારી બાએ આજીજી શરૂ કરી... આજેય આંખ બંધ કરું તો એ દૃશ્ય એવું ને એવું દેખાય છે. હોરાના બોલ કાનમાં એવા ને એવા પડઘાય છે :

‘ભલે પડ્યાં પડીકાં, પૈસા આવે ત્યારે લઈ જજો.’ બા આમ તો ટંકણખાર જેવી. ઝાઝી વાર ભાઈબાપા ન કરી શકે. એ દિવસથી એણે જાણે કે ગાંઠ વાળી લીધી મનમાં. એક ખંભો ધર્યાં વગર આ સંઘ દ્વારકા નહીં પહોંચે એવી એને ખાતરી થઈ ગઈ ને એણે ઘરને બે પૈડે ચલાવવા કમર કસી. ભળકડે ઊઠી ચા-ભાખરી કરી છાણનો સૂંડો લઈ નીકળી પડે. કોક કોક દિ એકાદી બેન પણ ભેળી જાતી. કડકડતી ટાઢય કોને કહેવાય એ તો હવે શાલ ઓઢીએ છીએ ત્યારે ખબર પડે છે... એ સમયે તો જળી ગયેલા ફરાકમાંય નોતી લાગતી. અમારી જંગી જમાત ઊઠે એ પહેલાં હાથ એકનું જાળું ખડકીને ફળિયામાં ઠાલવી દે... પાણિયારેથી હેલ્ય લેતીક દસ બાર હેલ્ય પાણી ભરી આવે. પછી અમને ધમારતી જાય, લૂગડાં ધોકાવતી જાય ને નવ-સવાનવ થાય ત્યાં અમારી ટિંગર માટે રોટલા શાક તૈયાર હોય. બધાંને નિશાળે વળાવી, ‘લુશલુશ ખાઈ’. ઢાંકોઢૂંબો કરી સીવવાની થેલી લઈ હડી કાઢે પડખેના સોનગઢ ગામે... અમે સાડાપાંચ-છએ પાછાં આવીએ ત્યારે થાળી જેવડી ભાખરિયું કાં બાજરાના બઢા ને બટેટાનું રસાવાળું ફળફળતું શાક હાજર જ હોય. આખ્યા પાડોહની બાયું તડાકા મારતી હોય પણ બાએ એવા મોહમાં અમને ટાઢું ખવડાવ્યું હોય એવું યાદ નથી.

ઉનાળો આવે એટલે છાણને બદલે બળતણ ભેળાં કરવાની મોસમ શરૂ થાય. વહેલી સવારે કુવાડી ને સીંદરાં લઈ પાંચ-સાત બાયું નીકળી પડે દોઢ-બે ગાઉ આઘેની કાંટવમાં. ટિનની બરણીમાં પાણી ભરી, એને ઉલાળતી હું કાયમ ભેળી જ હોઉં. હું કામગરી એવી હતી કે એક સળીના બે કટકા નો કરું. ઘરમાં ડાંડો વળે જ નહીં. ચોપડીમાં માથું ખોસી વાંચ્યે રાખું પણ એક કામ નો કરું એટલે બેઉ બેનો મને બા ભેળી જ વળાવે. ભૂતના ભાઈની જેમ હું કાંટવમાં આથડતી, અડાયાં વીણ્યે રાખું. બા ભારો બાંધે એટલી વારમાં હું એક ગાંહડી અડાયાં ભેળાં કરી લઉં... ઘરે આવી પગ ફેલાવી વાંચ્યે રાખું પણ બા તો લુશલુશ ખાઈ, ઠામડાં ઊટકી, થેલી લઈ વેતા મેલે સોનગઢ ભણી... પૂરાં ચાર વરસ એણે એવા ધોડા કર્યા ત્યારે સીવતાં શીખી.

બેઠી દડીનું શરીર પણ બા વા હાર્યે વાતું કરતી જાય. અમારી જંગી જમાતનું રોજિંદું કામ, છાણાં બળતણ ને ઘરનાં ને ગામનાં લૂગડાં સીવતી જાય. ઉનાળે ગોદડાં કરવાનાં. શેવ-પાપડ વણવાનાં. ચોમાસે ભીંત્યુંને થાપ દઈને ત્રાટાં ભીડવાનાં. દિવાળીએ ગારિયાં ખૂંદી ગાર્યું કરવાની... ધોળ કરવાનો... આજે ઘરમાં સગવડો વધી છે. કામ કરનારા હાથ પણ વધ્યા છે ને તોય ક્યારેક કામ બાબતે ટપાટપી થાય ત્યારે વિચાર આવે કે બા આ બધું એકલે હાથે કઈ રીતે કરતી હશે ? એની પાસે કાંઈ જાદુની છડી તો હતી નહીં... એય થાકતી તો હશે જ ને ? પણ તોય એણે અમને છાણબળતણ ને વાસણ સિવાયના કામમાં ભાગ્યે જ ઘસડ્યાં છે... ‘અમને તો અમારા બાપાએ નિશાળ નો દેખાડી... પણ તમે ભણો તો ક્યાંક દી ફરે.’ બાપુને છેતરવા એટલે કોઈના પણ ડાબા હાથનો ખેલ... પણ બાને બાટલીમાં ઉતારવી બઉ અઘરી. મારા બાપુના વ્યક્તિત્વથી મારી બા એકદમ જ સામા છેડાની. બેયની ઊંચાઈ ને ઉંમરમાં જેટલો ફેર એટલો જ સ્વભાવ ને સમજણમાં ફેર. બા જેટલાં હિંમતવાળાં ને વ્યવહારકુશળ એટલા જ બાપુ રઘવાયા, ભોળા ને ભુલકણા...પણ બાપુ જેટલા ઠંડા દિમાગના, બા એટલી જ તપેલી... ઘડીકની વારમાં ધગેલ ત્રાંબા જેવી થઈ જાય. મોજમાં હોય ત્યારે ગીતો-ભજનોની રમઝટ બોલાવે પણ મગજ છટકે ત્યારે કોઈનીય નહીં.... પોતાનો કક્કો ખરો કરાવ્યે પાર કરે. ભાર છે કોઈના કે સામો અવાજ ઉઠાવે ?

પોતે નિશાળનો ઉંબરો નોતો ભાળ્યો એટલે બા-બાપુ બેયને અમને ભણાવવાનો ભારે રસ. જોકે બાને અમારા ટકા સાથે નહીં નંબર સાથે લેવાદેવા. અમે પરિણામ લઈને આવીએ ત્યારે ઝાંપે ઊભી હોય... પેલો નંબર આવ્યો એટલું જાણી હરખભેર કામે વળગી જાય. અમે બાને ઘઉં, બાજરાનું દરણું કરતી હોય ત્યારે આંગળીઓ વડે કક્કો શિખવાડીએ... એમાં એ વાંચતાં શીખી ગઈ પણ લખતાં ન આવડ્યું ને પછી તો વાંચવાની એવી લત પડી કે મુનશી, મેઘાણી, પન્નાલાલ, ગુણવંતરાય આચાર્યનું લગભગ બધું વાંચ્યું કાઢ્યું. વાંચે, અમારી પાસે વંચાવે પણ લખતાં ધરાર ન જ શીખી. એ જમાનામાં પોસ્ટ-ઓફિસમાં વાસણ-પાણી-વાળવાના એને મહિને ચૌદ રૂપિયા મળતાતા.

ઘરમાં તો એક સાંધે ત્યાં તેર તૂટે એવું હતું. પણ બચતના ગાંડા શોખની મારી એ ચૌદ રૂપિયા રોકડા પોસ્ટ ઓફિસમાં

જમા કરાવે. દર મહિને ધૂજતે હાથે અંગૂઠો પાડીને આવે ત્યારે ખુશખુશાલ હોય. આજે પણ જો અમે ‘સહી કરતાં તો આવડવું જ જોઈએ’ એવું કહીએ તો ‘હંધાયને હંધું નો આવડે - બધાં માણહ હરખાં હોય ને તો દુનિયામાં કોઈ એકબીજાને હાલવા નો ઘે...’ એવું કહીને છટકી જાય.

આ વર્ષોએ અમને પૈસાની કિંમત બરાબર સમજાવી આપી. બા બધાંને ‘પૈસા ઉછીના લેવાય પણ વ્યાજે કદી ન લેવાય’ એવું ગાંઠે બંધાવતી, પણ ‘72-73ના કાઠા કાળે ઉછીના આપનારનોય દુકાળ પડ્યો ને અમારે વ્યાજના કૂંડાળામાં પગ દેવો પડ્યો. અમે કોઈ ખેલ, કોઈ તમાશો જોયા વગરના રહી ન જઈએ એનું સમય જાણે પાકું ધ્યાન રાખતો’તો. ગામ આખુંય વેરશી પાસેથી પૈસા વ્યાજે લે... પાંચ હાથ પૂરો... હાથમાં રૂપાનો તોડો જડેલી લાકડીવાળો વેરશી મૂછે વળ દેતો પૈસા દેવા આવે ત્યારે મધથીય મીઠો લાગે, પણ પાછા લેવા ટાણે જમનો ભાઈ જ જોઈ લ્યો. વેરશીની વ્યાજની શરત સાવ સરળ. પાંચસો રૂપિયા લો તો છ મહિના એય ને કરો જલસા... છ મહિને મુદ્દલ પ્લસ 300 રૂપિયા દેવાના. જોકે એવું ભાગ્યે જ બને... છ મહિને 300 રૂપિયા જ દેવાય માંડ ને મૂળગા એમ ને એમ ઊભા જ રહે. જોકે વર્ષો સુધી મુદ્દલ ન આપો તોય વેરશીને એમાં જરાય વાંધો નહીં. એને છ મહિને 300 રૂપિયા મળવા જોઈએ. એ ન મળે તો પછીથી વ્યાજ 800 રૂપિયા પર ગણાવાનું શરૂ થઈ જાય... ગામમાં જેના ફળિયામાં વેરશીનાં પગલાં પડે ત્યાં ઘડી બે ઘડીમાં જ ગોકીરો બોલે. આજેય વ્યાજખોરોની વાતું વાંચું ત્યારે મૂછે વળ દેતો વેરશી મારી આંખ્ય સામે ખડો થઈ જાય છે. એને ધીરે બોલવા કરગરતી બા દેખાય છે.

બા પણ બાપુ જેવી મોઢાની મોળી થાય તો ગાડું ચાલે કઈ રીતે ? કદાચ દુનિયા સામે બાખડી બાંધવાનો, એકલા હાથે દુનિયાને ઘોળીને પી જવાનો ગુણ અમને બેનોને બા પાસેથી જ મળ્યો છે. બાની ખુમારી ને ખુદારીએ અમને લડતાં શિખવાડ્યું છે. એકલા હાથે ઝૂઝતાં શિખવાડ્યું છે.

પાસે બેસાડીને લાડ કરવાનો કે વાર્તા સંભળાવી સુવડાવવાનો વખત તો એ કાળમાં દીવો લઈને ગોતો તોય જડે એમ નોતો. થાકીને ટેં થઈ જતી બા માંડ ખાટલો ભાળતી હોય એમાં વાર્તા ક્યાં કહે ? પણ અભરાઈ ઊટકતાં, ગારિયાં ખૂંદતાં, ગાર્યું કે દયણાં કરતાં, ભીંત્યુંને ત્રાટાં બાંધતાં બાએ વાર્તાયું કીધી છે અને અલકમલકનાં ગીતોય સંભળાવ્યાં છે. કોઈ ગામડું એવું તો હોય જ નહીં જ્યાં ભૂત-પ્રેતની વસ્તી ન હોય ! રૂંવાડાં ઊભાં થઈ જાય એવી શૈલીથી, કંઈક ભૂતને ભાળ્યાં હોય એવી ઢબે બા વાતું માંડતી...

કામ ઊંચા માથે લડી શકાય, બોલી શકાય એ માટે સાચું બોલવું ને સાચું કરવું પડે એવું એણે વગર કહો શિખવાડ્યું છે. આટલાં વર્ષોમાં ક્યારેય કોઈ ભાઈબેનને કોઈ જાતનો પ્રશ્ન પૂછ્યો નથી. કોઈના નિર્ણયની આડે આવી નથી. કોઈ નિયમો કે નિયંત્રણો વગર જ બાએ અમને મોટાં થવા દીધાં છે. વિશ્વાસ અને જવાબદારીનો પાઠ અમે એના આવા વલણથી જ શીખ્યાં હઈશું ને ?

ગામડામાં મોટા થવાને કારણે ધર્મ બધાંના ઘરના ઉંબરાની અંદર જ રહેતો. ગણેશચોથે અમારા ઘરે તપેલું લાડવાથી છલકાઈ જાય ને ઈદના દિવસે એ બધાં ઘરોની ગણતરી પ્રમાણે જ ખીર બને. ગુરુકુલમાં ભણવાને કારણે મેં શુદ્ધ શાકાહારી બનવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે બા કંઈ ન બોલી... પણ મારા ચાંદલા સામે એનો વિરોધ લાંબો ચાલેલો.

હું કેટલી આડી છું એ હવે એણે સ્વીકારી લીધું છે એટલે મારા બદલાની માનતા પણ એ જ માને છે. મારી મણકાની તકલીફ જન્મજાત છે એવું કેટલીવાર સમજાવું તોય મારી પીઠ માટે એ પોતાની પીઠ વળી જાય એટલી બાધા આખડી રાખીને બેઠી હશે.

આજે બા મારી પાક્કી દોસ્તાર છે... હું ઘરે જાઉં ત્યારે એની વાતું ખૂટતી નથી... અહીં જાણે હું ખાતી જ ન હોઉં એમ એ વેકેશનમાં મારી થાળીનું ધ્યાન રાખે... અને પાછી આવું ત્યારે ભેળા ડબ્બા બંધાવે... વાતોના કલાકો ટૂંકા પડે છે આજે. પણ નાનપણમાં અમારે બેઉને બારમો ચંદરમા હતો. હું નાનેથી જ કામની ચોર ને થોથાંઓની શોખીન. ઘરમાં તો ક્યાંય ખાલી ખૂણો હતો નહીં એટલે વાડ્યના છાંયે કે લીમડા હેઠળ ગમે ત્યાં ખાટલો ઢાળી ચોપડી લઈ વાંચ્યે રાખું. બાનું ધ્યાન જાય એટલે કાળજાળ. ઘરમાં બડાબૂટ કામ પડ્યું હોય, બા પહોંચતી ન હોય, વેકેશન હોય ને તોય આપણા રામ એયને ચોપડી વાંચતા હોય. પછી ઘીની નાળ્યું જેવી બાની ગાળ્યુંનો વરસાદ વરસે... જોકે મને ભાગ્યે જ અસર થતી. મોટા ભાગે તો ચોપડીમાં જ ધ્યાન હોય. ને ધારો કે રડ્યુંખડ્યું કાને પડી જાય તો એક કાનેથી સાંભળી બીજા કાને કાઢી નાખતી... વળી નાનપણમાં બા નાનાભાઈનો પક્ષ જરા વધુ પડતો લેતી એટલે હું અકળાતી, ભાઈને કામ કેમ નથી ચીંધતી એવો પડકાર ફેંકતી. ‘ભાઈ થાળી

ઉપાડે છે ? વાસણ ઊટકે છે ? તો હું શા માટે ?' વાળી દલીલથી બા મગજ ગુમાવતી. બધી વાતે સામો જવાબ વાળું જ એટલે મારે ને બાને જામી ન હોય એવો દિવસ ગોત્યો ન જડે.

આજેય વાતો કરતાં કરતાં બા અચૂક કબૂલે છે : 'પાંચ ભાંડરડાંમાંથી કોઈને ટાપલીય નથી અડાડી... પણ તેં મારા હાથનો માર બહુ ખાધો છે. પણ તું હતી જ જિભાળી.' મારા ચોપડાના કબાટ સામે જોઈને નિસાસો નાખે : 'તનેય બેન ખરું ભૂત ભરાણું સે આ થોથાનું, વાર્તાયું તો ઠીક પણ આ બીજા બધાયને તું શું કરીશ ?' એ મારી સાથે થોડાક દા'ડા રહેવા આવી ત્યારે 'ભગવદ્ગોમંડળ'નું પાર્સલ આવેલું. આદતવશ એણે કેટલા રૂપિયા થયા?' પૂછ્યું ને મેં બિલ ધર્યું. બિલ જોતાંવેત ભડકો થઈ ઊઠી: 'વાલની વીંટી જેટલું સોનું તો છે નંઈ તારી પાંહે ને આવાં થોથાંમાં પૈસા કાં બાળતી હઈશ?' વેકેશનમાં ચોપડીને હાથ અડાડું એટલે એ અચૂક પૂછે:

'ભણવાની છે ?'

'ના'

'તો પછી આંખ્યું કાં ફોડતી હઈશ ?' કાંક્ય વાતું કર્ય, વાર્તાયું કે.. આ થોથું લઈને કાં બેહી ગઈ...' મને લાગે છે એના આ વિરોધની સામા થવાની ચાનકમાં જ નાનપણથી મારો પુસ્તકપ્રેમ વધતો ગયો હશે.

'74-75'નાં વર્ષોમાં રેશનકાર્ડ પર પટ્ટાવાળું 25 મીટર કાપડ મળતું. મેલખાઉ રંગના એકસરખા કાપડમાંથી અમારાં ભાઈબેનનાં કપડાં સિવાતાં એટલે આજે જ્યારે હું ભાઈની દીકરી માટે પરી જેવાં રૂપાળાં ફરાક લઈ જાઉં છું ત્યારે મેં ભાગ્યે જ બાને રાજી થતી જોઈ છે. ફરાક પર હાથ ફેરવીને 'તમને તો હું કેવા સીવી દેતી નંઈ ?' એવું અચૂક બોલે... કિંમત પૂછ્યા વગર સાડલો ન પેરી શકે. ભાર્યે લૂગડું ઘરમાં થોડું પેરાય ! એ એની દલીલ. અમે લાખ સમજાવીએ કે પૈસાની કંઈ કિંમત નથી. પૈસો આવે ને જાય.. અત્યારે છે ત્યારે જલસા કરને... પણ બાનો જીવ ધરાય ન ચાલે. એ અમને ત્રણ થરાં થીગડાં મારી દેતી એ ન ભૂલી શકે... અમેય મનમાં તો ઘણુંય સમજીએ કે જેણે પાઈ પાઈની કિંમત જાણી હોય, નાખી દેવા જેટલી રકમ માટે કડવા ઘૂંટડા ગળ્યા હોય એને પૈસાની કંઈ કિંમત નથી, એ કઈ રીતે સમજાવી શકાય ?

દુનિયા સામે એને ઝાઝા સવાલો નથી.. પણ મારી સામે છે.. ભણી લીધા પછી કેમ વાંચવાનું ? લખવા નો બેહાય તો કોણ પાણો મેલવા આવે છે લખવા માટે ? નો લખે તો તારું કાંય જાય ? ઘરથી આટલી આઘે નોકરી કેમ ? બદલી કેમ નથી કરાવતી ? તને પોતાને તો વાર્તાયું લખતાં આવડતી નથી તો બીજાની પંચાત શું કામ કરતી હઈશ ? આ બધા મારી બાના કાયમી પ્રશ્નો છે. ને નાનપણમાં બધી વાતે સામા જવાબ દેનારી પાસે એકેય પ્રશ્નનો એને ગળે ઊતરે એવો જવાબ નથી.

(‘સંબંધોનું આકાશ’માંથી)

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

નોખી-અલગ, જુદી; હાટડી-નાની દુકાન, હાટ; માલીપા-અંદરની બાજુએ; કાંચ-કાંઈ, કંઈ; ઝાવાં નાખવાં-વલખાં મારવાં, પ્રયત્નો કરવા; ધાસ્તી-દહેશત, બીક, ભય; આજીજી-વિનંતી, કાલાવાલા; શેર-લગભગ 480 ગ્રામ જેટલું; ભળકડે-વહેલી સવારે; ભેળી-સાથે; ધમારવું-સ્નાન કરાવવું; ગાંહડી-ગાંસડી; અડાયાં-થાપ્યા વગરનાં, રસ્તામાં પડીને સૂકાઈ ગયેલાં છાણાં; ભેળું-ભેગું; ઠામડાં-વાસણ, ઠામ, પાત્ર; ધોડાં કરવા-દોડાદોડી કરવી; હાર્યે-સાથે; લત- ટેવ, આદત; ધરાય-પરાણે, બળજબરીથી; મુદ્દલ-મૂળ મૂડી, રકમ; ચાનક-ઉત્તેજન, ઉત્સાહ; ટિંગર-બાળકોની ટોળી; બઢો-મોટો જાડો રોટલો; ફળફળતું-ગરમાગરમ; પાડોહ-પડોશ; સીંદરા-દોરડા; ડાંડો-કેડ; લુશલુશ-ઉતાવળે; વેતા મેલવા-જવું; ત્રાટું-ભીંતનું વરસાદ સામે રક્ષણ કરવા સાંઠીથી ગૂંથેલી આડશ; ખૂબ ગરમ-(અહીં) ગુસ્સાવાળું; કાઠું-ઘણું મુશ્કેલ; બાખડી બાંધવી-સામનો કરવો; આખડી-અગડ (કશુંક ન ખાવું કે ન વાપરવું); બડાબૂટ કામ-અપાર કામ; જિભાળું-ખૂબ બોલનારું, જવાબ આપનારું.

અરવિંદ પંડ્યા

(જન્મ: 28-10-1945)

અરવિંદ એમ. પંડ્યાનું વતન સાબરકાંઠા જિલ્લાના હિંમતનગર પાસેનું રાયગઢ છે. હાઈસ્કૂલના આચાર્ય તરીકે કામગીરી કરી હાલ નિવૃત્ત જીવન ગાળે છે. 'વિછૂડો', 'મહાકાલ', 'મોહભંગ', 'વીરભૂમિ' તેમનાં ત્રિઅંકી નાટકો છે. 'તૃષ્ણા', 'ગુલાબી સ્વપ્ન', 'જઠરાગ્નિ', 'હું નથી' તેમનાં એકાંકી નાટકો છે. નાટ્યલેખક, દિગ્દર્શક અને અભિનેતા તરીકે તેમનું મહત્વનું પ્રદાન રહ્યું છે.

અંગ્રેજોએ ભારત દેશને ગુલામ બનાવ્યો. સ્વતંત્ર થવા માટે તમામ ભારતવાસીઓએ સઘન પ્રયત્ન કર્યો. ગાંધીજીના રાહે ચાલીને આઝાદી મેળવી. ગુજરાતમાં આદિવાસી ગરાસિયા (ભીલ) લોકોએ આઝાદી માટે અનેક બલિદાન આપ્યાં પરંતુ તે ઘટનાને પ્રસિદ્ધિ મળી શકી નહિ. જલિયાંવાલા બાગના હત્યાકાંડથી પણ ભયાનક હત્યાકાંડ અંગ્રેજોએ પાલ-દઢવાવ સ્થળે આચર્યો હતો જેમાં 1200 જેટલાં વનવાસીઓએ પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપ્યું હતું.

ગુજરાત સરકારે દઢવાવ (સાબરકાંઠા જિલ્લા)માં શહીદોને શ્રદ્ધાંજલિ સ્વરૂપે સ્મારક પણ બનાવ્યું છે. શાળામાં ભજવી શકાય તેવું આ નાટક આઝાદીમાં અપાયેલા આદિવાસીઓના બલિદાનોને વાચા આપે છે.

પાત્રસૃષ્ટિ

(1) પ્રવક્તા (2) મોતીલાલ તેજવત (3) જીવાકુશકા ખરાડી (4) સુરજી નિનામા (5) જનરલ ચક્રન (6) અંગ્રેજી તથા દેશી સોલ્જર-4 (7) આદિવાસી નેતાઓ તથા સ્ત્રીઓ-પુરુષો-બાળકો.

પ્રવક્તા :- અરવલ્લીની ગિરિમાળામાં આવેલા સાબરકાંઠા જિલ્લાના ઈશાનિયા ખૂણે આવેલ આદિવાસી વિસ્તાર પાલ દઢવાવની આ સત્ય ઘટના છે.

તા.7-3-1922 ના ગોઝારા દિવસે અંગ્રેજોએ જલિયાંવાલા બાગના કુખ્યાત હત્યાકાંડને શરમાવે તેવો ઘોર હત્યાકાંડ અહીં આચર્યો હતો.

1200 જેટલા ભોળા અને નિર્દોષ આદિવાસી વનપુત્રોની નિર્મમ હત્યા કરી હતી. વળી આ ઘટનાને છુપાવી પણ હતી. ગુજરાત સરકારે આ સ્થળને શહીદ સ્મારક વીરભૂમિ બનાવી શહીદોને શ્રદ્ધાંજલિ આપી છે.

વર્ષોથી આ પહાડી પ્રદેશમાં ખમીરવંતા, ડુંગરી-ભીલ-આદિવાસી વનપુત્રો સરળ અને સ્વતંત્ર મિજાજી વનજીવન જીવતા હતા. આ ભોળા આદિવાસીઓ પર ગોરા અંગ્રેજી શાસનનો કાળો પડછાયો પડ્યો હતો. તેમની સ્ત્રીઓનાં શિયળ લૂંટાતાં... ઢોર પડાવી લેવાતાં... કમરતોડ વેઠી કરાવાતી... નવા નવા ચિત્ર-વિચિત્ર વેરા લેવાતા. છેવટે આ વિસ્તારના પ્રજાજનોએ વિદેશી શાસનના ત્રાસથી કંટાળી, સંગઠિત બની, આઝાદી માટે એકતાનો શંખ ફૂંક્યો. એના નેતા હતા રાજસ્થાનના મેવાડ - કુલીયારી ગામના વણિકપુત્ર નરશારૂલ મોતીલાલ તેજવત.

(ઊભેલા મોતીલાલ ઉપર પ્રકાશ)

પ્રવક્તા - આજે અંગ્રેજો વિરુદ્ધ તેમણે અહીં મોટી સભા બોલાવી છે. આઝાદી માટે ચિનગારી ચંપાઈ છે. બારસોથી પંદરસો જેટલા આબાલ વૃદ્ધ આદિવાસી પ્રજાજનો ડુંગરે ડુંગરેથી નાચતાં ગાતાં ઉમટી પડ્યાં છે.

(બાજુમાં ઊભેલા જીવા કુશકા ઉપર પ્રકાશ)

પ્રવક્તા - આ છે જીવા કુશકા ખરાડી, મોતીલાલનો જોડીદાર. ચપળ અને કુનેહબાજ આદિવાસી નેતા. (ફૂલ લાઈટ) સભા ભરાયેલી છે.

પ્રજાજનો: મોતાબાવજીની જે... મોતાબાવજીની જે... જીવા કુશકા ખરાડીની જે...

મોતીલાલ: મારાં આદિવાસી ભાઈઓ તથા બહેનો... પાલ સ્ટેટના શાસનકર્તાને અંગ્રેજ ગોરાઓએ નિર્દયી બનાવ્યા છે, પણ તમે આત્મસન્માનથી જીવજો, કોઈની આગળ રતીભાર પણ ઝૂકશો નહીં... આઝાદી એ જ ઉપાય છે.

જીવા કુશકા: હેતા (બધા) ભાઈઓ અને બુનો. મોતાબાવજીએ રાઈટ બાત કીધી હૈ. આપણે બધાએ, એક સ(એક જ) થવાનું સૈ... હવે ગમે ઈમ થાય લા, જીવ કાઢી આલો... મરો કે મારો લા...(દૂરની ટેકરી પરથી ભયસૂચક ઢોલનો સંકેત આપતો અવાજ સંભળાય છે. બે-ત્રણ આદિવાસી નેતા ઊભા થઈ જાય છે.)

આદિવાસી નેતા-1: (સાંભળીને) જોખમનો ઢોલ વાગે હૈ...

જીવા કુશકા: મોતા બાવજી તમારા સાથે જોખમ સે... મને ઈનો અણસાર આવી ગ્યો તો.. જુઓ પવનવેગી હોંઢણી પેલી પૂંઢે તૈયાર હૈ... તમારા માટેસ તૈયાર હૈ, હોંઢણી પર બેહી (બેસી) ને નાહો (નાસો).

બધા: તમ તમારે નાહોં (નાસો).

મોતીલાલ: હટ્... (દઢતાથી) કોઈ જોખમ નથી. તમારું જોખમ એ જ મારું જોખમ છે.

આદિવાસી નેતા-2: તમારા માથે અંગ્રેજને ખાર (વેર) હૈ, બાવજી.

મોતીલાલ: નહીં... નહીં તમને રેઢા મૂકી હું કદી નહીં જાઉં.

જીવા કુશકા: તમને કંઈ ના થવું જુજજે (જોઈએ), તમો અમારી ચંત્યાં (ચિંતા) હૈં (કેમ) કરો હા(મોતીલાલ દઢતાથી ના પાડ્યા કરે છે, બધા બળજબરીથી ઊંચકીને ‘નહીં બાવજી, નહીં બાવજી, નાહી સૂટો (છૂટો)’ કરતા સ્ટેજની એકબાજુએ અંદર લઈ જાય છે... અને સોંઢણી પર બેસાડી રવાના કરી દે છે.)

(સ્ટેજની બીજી બાજુએથી પરેડ કરતાં અંગ્રેજ જનરલ ચક્રન, બે અંગ્રેજ સોલ્જર તથા બે આદિવાસી સોલ્જર, સુબેરદાર સુરજી નિનામા વગેરે દમમથી પ્રવેશે છે.)

સુરજી નિનામા: (આંખો કાઢી) આંઈ (અહીં) ઢોકળિયા કુવા માથે બધા ભેગા થયા હોં એમ કે? મોતીલાલ કિમનો ગીજજો (ગયો) મુ પુંછું હું, કિમનો ગીજજો મોતીલાલ.

જનરલ ચક્રન: એય ટુમ લોગ ઈતને સારે બદમાસ, ક્યા કરટે હો? કિઢર ગયા મોટીલાલ? બોલો, નહીં તો માર ડાલુંગા...

(જીવા કુશકા તથા બીજા મોતીલાલને રવાના કરીને આવતા જુએ છે, શંકાશીલ થઈ) એય... ટુમને ભગા ડીયા ઉસકો કીસ ટરફ ભગાયા મોટીલાલ કો?

(મોતીલાલ ગયો તે બાજુ જોઈ ચોંકે છે.) કમ ઓન સોલ્જર... ક્વીક, દોડો. ઈધર હી હોગા, પકડો ઉસકો... ચલો... (ચક્રન તથા બીજા સોલ્જરો તેની સાથે દોડે છે. ફક્ત સુરજી નિનામા સ્ટેજ ઉપર આ ટોળાને સંભાળે છે.)

અંગ્રેજ સોલ્જર: (દોડતાં દોડતાં) ખડા રહે... ઢેમ... હેવાન... (બધા વિગમાં જતા રહે છે)

(બંદૂકની ચાર ગોળીઓ છૂટવાનો અવાજ સંભળાય છે.)

અંગ્રેજ સોલ્જર: (અંદરથી) ભાગ ગયા... સાલ્લા... ઉસ ટરફ દોડો...

(ટોળું હાશકારો કરે છે) (સ્ટેજ ઉપર સુબેરદાર સુરજી નિનામા અને જીવા કુશકા તથા પ્રજાજનો સામ સામે આવી જાય છે.)

જીવા કુશકા: (સુરજીને) એલા, તું તો આપડાવાળો ભીલ હૈ લા, આપડી નાતનો હૈ, ચિતરિયા પાલનો હૈ!

આદિવાસી નેતા-1: ચિતરિયા પાલનો હૈ ?

બધા સભાજનો - હૈ... હૈ... ચિતરીયા પાલનો હૈ...

સુરજી નિનામા: હા, હા... હું સુરજી નિનામા... અંગ્રેસ પલટનનો એમ.બી.સી. સુબેરદાર હું.

હું ચિતરિયા પાલનો હું. મારી પાહોં બંધૂકવાળી આપડાવાળા ભીલોની મોટી પલટન હૈ... બોલ ?

જીવા કુશકા: તું હૈ (કેમ)અણાના (તેમના) હાથે થઈ ગીજજો હૈ ?

આદિવાસી નેતા-2: પણ... આંઈ કીમ (કેમ) આજયો (આવ્યો) હૈ ?

જીવા કુશકા: એ તો અંગ્રેજ રાજનું માનવી હૈ લા...

સુરજી કુશકા: શબા... હો... (શાબાશ), ભીલ થઈને ભીલને જ ભડાકે દેહે લા, આજ મગરાં (ડુંગરાં) નો માનવી થઈને આ જ મગરાંના લોકોને મારહોં લા... ને આ અંગ્રેજ હાકેમના કહેવાથી? હાક... થૂ... (બધા સભાજનો ડચકારા બોલાવી) હાક... થૂ... આપડાવાળો થૈને ?

આદિવાસી નેતા-1: મારા હાહરા (સસરા) ખોદહા (પૂતળા) એ ભોપાના નેજા (ધજા) નેચોં (નીચે) પેંઠો હૈ...લા...

આદિવાસી નેતા-2: આપડાવાળા થૈ ને ?

અંગ્રેજ સોલ્જર: (પ્રવેશીને) (જીવા કુશકાને) તુમને ભગા દિયા ઉસકો ? મેં ટુજે ગોલી માર ડુંગા...

ચક્રન: (ગુસ્સે થઈ જાય છે)... એય... ભીલ ક્યો બૈઠે હો અભી ટક ? ચલો... જિસ કો જિંદા રહના હૈ, ટુરટ ભાગ જાઓ ઈધર સે... જાઓ... (કોઈ ખસતું નથી)

સુરજી: એકવાર કિયેં હૈ (કહીએ છીએ)... નાહોં (નાસો) બધા.

ચક્રન: જો દસ ગીનને ટક નહીં ભાગેગા, ઉસકો ગોલી માર ડુંગે.

બધા સભાજનો: (મોટેથી) કાળિયા દેવની જે... કાળિયા દેવની જે...

સુરજી: હેલા મગરાં ઉપર... ઓટોમેટિક મશીનગન સડાવી (ચઢાવી) હેં, લબલબી દબાવેં એટલીસ વાર હૈ... લા..., તમારાં તીર કામઠાં કામ ની લાગે... જાઓ અબીને અબી નાહી સૂટો બધા. બધા સભાજનો - (મોટેથી) નહીં નાહવાના...

સુરજી: મશીનગન ચેવી (કેવી) હૈ, જાણાં સાં (જાણો છો)... એહ... એકબાજુ ગોળીઓ ઓરાતી જાયને બીજી બાજુ ફૂટતી જાય... ને... ધા સાફ...

ચક્રન: એક... દો.... તીન....

જીવા કુશકા: (હિંમતથી આગળ આવી) કોઈ ની (નહીં) ભાગવાનો, (સુરજીને બતાવી)કોઈ આની જેમ બાયલો કે બીકણ નહીં. આપડે તો એક સ (એક જ) થઈને વટ રાખવાના, આઝાદ થવાના બોલો... મોતા બાવજીની જે... મોતીયા પીરની જે... (ગગનભેદી જયજયકાર થાય છે, કોઈ ભાગતું નથી.)

સુરજી: અણામાં (અહીયાં), મી (હું) એકલો ભીલ નહીં, એ... મશીનગન ચલાવવા વાળો, ને આખી રેજિમેન્ટ ભીલનીસ હેં... લા... આ જગા ગોઝારી થાહેં... બેરાં સોરાં રવડી પડહે... હાસું (સારું) કઉં (કહું) હું (છું). (ટોળા સભામાંથી કોઈક છૂપી રીતે દેશી તમંચા દ્વારા ચક્રન ઉપર ફાયરિંગ કરે છે. ચક્રનનો ટોપો માથેથી નીચે પડી જાય છે)(સોલ્જરો પોઝિશન લઈ લે છે.)

ચક્રન: (ગુસ્સે થઈને, સભાજનોને) કીસ ને, કીસને મેરા ટોપા ઉછાલા (બધા હસી પડે છે, મશકરી કરે છે, ચક્રન વધારે ગુસ્સે થઈ જાય છે.)

માર જાયેંગે સબ ગરાસિયે કો... ચલો... ભાગ જાઓ...

બધા - નહીં... ની... હટવાના...

આદિવાસી ટોળું: ગણકા ખાંમદ (ગણપતિ ભગવાન) ને નવ લાખ દેવીઓ આપડી સાથે હૈ... લા...

આદિવાસી ટોળું: કાળિયો દેવ આપડી હાથે હૈ...

આદિવાસી ટોળું: હોળીની રમણા કરો ને અતારિયો (અંધારિયો) યુગ પૂરો કરો.

આદિવાસી ટોળું: આકો કરી અંગ્રેજોને પીયાલામાં ઘાલો લ્યા...

આદિવાસી ટોળું: શાબા... હો....., ઓવે... પાઈ ઓવે... કો ની નાહવાના...

(બધા ચિચિયારીઓ પાડે છે, ઝનૂન વ્યાપે છે. થોડાંક તીર છૂટે છે)

(ચક્રન આદેશ કરે છે, ફાયર! ગોળીબાર શરૂ થાય છે. ઓટોમેટિક મશીનગનથી ગોળીઓ દડાધડ છૂટે છે. સ્ત્રી-પુરુષો-બાળકો આગળને આગળ આવે છે. અંગ્રેજોને શાપ આપે છે. ગુસ્સા ઠાલવે છે, ગાળો બોલે છે, પથ્થરો મારે છે, ભાલા ફેંકે છે. મરે છે. જેમ જેમ મરે છે તેમ તેમ બીજા આગળ આવતા જાય છે.)

આદિવાસી સ્ત્રી: તને.. તને ગરતિયો પીર ભરખે મૂઆ રાખ્ખસ.

બીજી આદિવાસી સ્ત્રી: (રણચંડી બનીને) તને પેરવ (ભૈરવ) ખપ્પર ભરી ભરખે મુવા! લોહીની નદીઓ ખડકા (ધોધ) લેહે... પણ બધા આઝાદ થહેં. (કલાકારોની ગોળાકાર અવર જવર ગોઠવવી જરૂરી) લાશો પડે છે... લાશોના ઢગ ખડકાઈ જાય છે. કેટલીક કુવામાં પડે છે. દર્દનાક ચીસો, ઉંહકારા સંભળાય છે. બધા જ આદિવાસી મરી જાય ત્યાં સુધી ખૂની ખેલ ચાલે છે.)

સુરજી નિનામા: (બધા મરેલા ઉપર નજર ફેરવી) (ચક્રનને સલામ ભરી) યહ, સબ લાશોં કા ક્યા કરેંગે સર...

ચક્રન: યે કુએ મેં ફેક દો... સબ...

સુરજ નિનામા: સર, આ લાશોથી કૂવો ભરાઈ જાહે સર...

ચક્રન: બાકી લાશોં કો ઉસ નદી મેં ગાડ દો, કિસીકો પતા ન ચલે.

(સોલ્જરો ઊંચકીને કૂવામાં નાખે છે. તે પહેલાં તેમનાં માદળિયાં કાનની બુટ્ટીઓ વગેરે લૂંટી લે છે. કેટલાંકને જીવતા જ કૂવામાં નાખી દે છે.)

જીવા કુશકા: (સંતાયેલો છે. વિકરાળ થઈ વાઘની જેમ છલાંગ મારી પાછળથી ચક્રન પર કુદે છે. તેને પાડી નાખે છે. તેની રિવોલ્વર ખેંચી લઈ તેને મારવા ઉગામી ઘોડો દબાવવા જાય છે.)
હત્યારા....

સુરજ નિનામા: (તુરત ઓચિંતો પોઝીશન લઈ, જીવા કુશકાની પીઠ ઉપર ગોળી મારે છે) લે... આપડાવાળા.

જીવા કુશકા: (પીઠ પર ગોળી વાગવાથી, મરતાં મરતાં સુરજ સામે જોઈને) સાલે... કાલે.. અંગ્રેજ... થૂ... થૂ...

ચક્રન: (હાથ ખંખેરી ઊભો થઈ) થેન્કસ... દેશી... થેન્કસ... (આશ્ચર્ય)

બાસ્ટર્ડ... કોઈ બી ભીલ યહાં સે ભાગા નહીં, સબ કે સબ ગરાસિયે મર ગયે સાલ્લે...
કમાલ કે લોગ હૈ યે... આઝાદી કે દીવાને....

સ્ટેજ પર ધીરે ધીરે અજવાળું થાય છે.

પ્રવક્તા: આવાં અનેક હિંસક અહિંસક આંદોલનો પછી 1947માં દેશને આઝાદી મળી, ત્યાર પછીનાં ત્રણ વર્ષ બાદ 1950નો એક દિવસ જુઓ. (કૂવાના થડા પર ઊંધો પડી જીવતા મડા જેવો સુરજ નીનામા હૈયાફાટ રુદન કરે છે. ગાંધીવાદી બનેલા વૃદ્ધ મોતીલાલ હાથમાં લાકડી લઈ પ્રવેશે છે. સુરજ... મોતીલાલના પગ પકડી લે છે. રડે છે.)

મોતીલાલ: છાનો રે.. ભૂંડા, તારા ભાઈઓનું કાસળ કાઢતાં કાઢતાં હવે નિવૃત્ત થયો ને દેશ અહિંસક તાકાતથી આઝાદ થયો છે. સ્વાધીન થયો છે.

અહીં લોકો ભેગા થાય તે પહેલાં... તું તારા ઘર ભેગો થઈ જા. ને સુખેથી આરામ ફરમાવ.

સુરજ નિનામા: મુ... મારા વતનના ખોલરા (ઘર) માં પગ નઈ મેલું, આ ઢોકળિયા કૂવામાં મારાવાળા સુતા સે... મનથી મરી જયો સું, બાવજી ! (ગાંડાની જેમ દોડે છે) તમારી રાહ જોતો હતો. મને હવે રોખશો નહી... બાવજી.

(આકંઠ કરતો કૂવામાં કૂદી પડે છે, મોટેથી બોલે છે)... હે... રામ.

મોતીલાલ: (કૂવામાં ડોકિયું કરી)... હે... રામ, આદિજાતિ પ્રજાના વજજર જેવા દેહ અને ફૂલ જેવા કોમળ હૈયાનો ક્યાંય... જોટો નથી... હે... રામ.

(‘વીરભૂમિ’માંથી)

શબ્દ-સમૂજતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

નિર્મમ-મમત્વ વિનાનું; નિર્દય-દયા વગરનું; રતીભાર-સહેજ પણ; દમામ-દબદબો, ભપકો; ચિતરિયા પાલ-સાબરકાંઠા જિલ્લાનું એક ગામ

તળપદા શબ્દો

રવડી પડહે-ખડી જશે; ગોઝારી-હત્યારી; બૈરાં સોરાં-બૈરી છોકરાં; કાળિયો દેવ-શામળિયાજી; રમણા-ઉજવો; ખડૂકો-ધોધ; મડા-મડદું; ખોલરું-ઘર; રાખ્ખસ-રાક્ષસ

●●●